

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK:

PÉTERFI DÉNES ÉS KOVÁCS JÁNOS.

FŐMUNKATÁRSÁK:

KANYARÓ FERENCZ, DR. GÁL KELEMEN, GÁLFI LŐRINCZ.

XXXVII. KÖTET.

KOLOZSVÁR,

AJTAI K. ALBERT (MAGYAR POLGÁR) KÖNYVNYOMDÁJA

1902.

TARTALOM.

I. Egyházi dolgozatok.

Emlékezzünk régiekről. (Egyh. beszéd.) RÉDIGER GÉZA	19.
Imák. DEMETER DÉNES.	30.
Árkosi Benkő Mihályné koporsójánál. PÉTERFI DÉNES.	53.
Egyházi beszéd. VÉGH MIHÁLY.	214.
A mi vallásunk célja. (Egyh. beszéd.) FAZAKAS LAJOS.	320.
Urvacsoraosztási beszéd. VÉGH MIHÁLY.	338.

II. Hittaniak, bölcse'miek.

A vallások története. DR. GRÓF KUUN GÉZA.	1.
Evangelium és Krisztustan. Harnack könyvéből. PÉTERFI DÉNES.	8.
Háromságtan és közhit. VÁRY ALBERT.	65.
Gyöngymondatok. (Újkori íróktól) Gyűjtötte KISS MIHÁLY. 110, 163, 287, 344.	
Amerikai unitarismus. LŐFI ÖDÖN.	125.
Az isteni gondviselés jelei és céljai a magyar nemzet honfoglalásában. RÉDIGER GÉZA.	207.
Az unitarismus és a modern kereszténység. VÁRY ALBERT.	297.
A vallásos gondolkozás bővülése. LŐFI ÖDÖN.	333.

III. Nevelés és oktatásügyiek.

Magyarország közoktatásügye az 1900. évben. DR. GÁL KELEMEN.	45.
Tanárbeiktató ünnepélyen mondott megnyitó beszéd. FEKETE GÁBOR.	78.

A tornázás hatása a szellemre. LASSEL GYULA.	84.
A természettan módszere. HIDEGH MIHÁLY.	88.
Vörösmarty és Vergilius. DR. KISS ERNŐ.	92.
Tanárbeküldő ünnepélyen mondott üdvözlő beszéd. DR. GÁL KELEMEN.	103.
A nyelvérzék és az iskola. PÁLFI MÁRTON.	130.

IV. Életiratok, történelmiek.

Bogáthi zsolttárai az árulók és üldözök ellen. KANYARÓ FERENCZ.	33, 148.
Egyh. tört. adatok:	
(CXLIII. Mária-Therézia vallásügyi rendelete. Tarcsafalvi PÁLFFY GYÖRGY.	43.
CXLIV—VI. A désfalvi templomi székek a XVIII. sz.-ban. Közli KONCZ JÓZSEF.	107.
CXLVII. A kolozsvári unitárius templom elvétele. KA- NYARÓ FERENCZ.	327.
CXLVIII. Désfalvi nemesek egyházi adója. KONCZ JÓZSEF	323.
CXLIX. A székelykereszturi algyimnasium orgonája. Tarcsa- falvi PÁLFFY GYÖRGY.	331.
Pokoly úr legújabb egyháztörténete. RÖRENCZ.	111.
Adalékok désfalvi Simon Mihály életrajzához. KONCZ JÓZSEF. .	194.
Régi dolgok. ALBERT JÁNOS.	222.
János Zsigmond fejedelem Árpád- és Anjou-utód. KANYARÓ F.	226
Charruaud Desirè. PARIS EMILIEN.	241.
Bogáthi magáról és Dávid Ferenczről:	
I. Bogáthi naptári följegyzései. POKOLY JÓZSEF.	262.
II. Fölvilágosító észrevételek Bogáthi családi érdekü fel- jegyzéseihez. KANYARÓ F.	266.

V. Egyházi élet.

A küküllői unitárius egyházkör.	120.
Ferencz József püspök jelentése a főtanácshoz.	271.
Az Egyh. Képv. Tanács jelentése a főtanácshoz.	279.
Ferencz József püspök főtanácsi megnyitó beszéde.	311.
Az Egyh. Főtanács ülésein elintézett ügyek CSIFÓ SALAMON. .	316.
Ferencz József püspök látogatása Budapesten.	348.

VI. Vegyesek.

Californiai levél. Buttrick J. F.	172.
Jézus, mint büntető bíró. BARROWS-tól. KOVÁCS JÁNOS.	181.
Nagy Lajos köszöntője a Berde-serleggel.	341.

VII. Irodalmi értesítő.

A kereszténység lényege. Harnaack Adolftól. Ism. Péterfi D. 55. Szász Domokos egyh. beszédei. Ism. . . 56. Szabadelvü vallásos gondolkozás a XX. század kezdetén. Angolból fordították unitárius lelkészek és tanárok. Ism. Ferencz József. 165. Imák mindkét nembeli hívek számára. Irta Szentábrahámi Mihály. Átdolgozta Csifó Salamon. Ism. . . 168. Confirmatiói emlék. Irta Demeter Dénes. Ism. . . 168. Bibliai történetek. Irta Csifó Salamon. Ism. (i—n.) A marosvásárhelyi ezéhek történetéből. Irta ifj. Biás István. Ism. . . 169. Hazánk lakói a római uralom megszűnte után a honfoglalás idejéig. Irta gróf Kuun Géza. Ism. . . 227. Benkő József Hunyadmegyéről. Ford. Koncz József. Ism. (K—ó.) 228. A nyelvérzék és az iskola. Irta Pálffy Márton. Ism. . . 228. Józan M. szerkesztésében. . . 228. Áhitat és szeretet. Irta Szaboleska Mihály. Ism. . . 288. Szabadelvü gondolkozás a XX. sz. kezdetén. . . 288. Prot. árvaházi képes naptár. Szerk. Kenessey Béla ism. . . 289. Theol. Szaklap. Szerk. Raffay Sándor. Ism. . . 289. Early Nonconformity and Education. Irta Gordon. Ism. . . 347. Elmélkedések az üdv evangéliumáról. Irta Ménégöz. Ford. ifj. Bartók György. Ism. . . 347. Kolozsv. Képes Naptár. Szerk. Csifó S. és Dr. Veress V. Ism. . . . 347.

VIII. Aranykönyv.

Az „ezredéves emléklapra“ tett kegyes adományok. 63. Adakozások a Sepsi-Szent-Györgyön építendő unitárius templomra. 63. 360. Adakozás a küküllői unitárius egyházkörben az 1901. év folyamán. 123. Adomány a nagyajtai egyházközségnek. 124. 180. 359. Adakozás a siménfalvi egyh. községben. 180. Marosszentbenedeki unitar. templomra. 360.

IX. Különfélék.

Dr. Tiele. Darányi Ignácz. 57. A templomépítésetről. Szent-István király intelmei. (K. F.) 58. Felekezetenlküliek. 60. Francia-

országban. Oroszországban. Az afrikai csatatéren. 61. A magyar tanítótság. 62. Tisza Kálmán. Ferencz József. 116. Az 1848. XX. törvény-cikk végrehajtása. Gróf Andrássy Gyula nyilatkozata. 117. I. Napoleon a róm. kath. papokhoz. Didon atya a német protestantismusról. 118. Róma és a hellén kereszténység. 119. Clayden. 120. Dr. Vance Smith. 121. Az unitárius lelkészek Nestora. Kolozsvári collegiumunk tanára. Az erdélyi ref. egyházkerület vesztesége. Pályázat. 122. Ferencz József püspök Gagyban. Kőváry László kitüntetése. A fővárosi templomok. 170. A brit és külföldi unitárius társulat. 171. Dr. Hale Eduard. 172. Talmage. A szentszivesek. 173. Németországban. 174. A szerzetes reudekről. 175. A katolikus egyház mérlege. Magyarország vallási statistikája. 176. Dr. Holtzmann. A párisi prot. theol. facultas ünnepélye. 177. A kolozsvári unitárius collegium értesítője. 178. Hódmezővásárhelyi egyházközségünk. Tudori vizsga. A Channinghouse School. Szigethy Mózes. 179. VII. Edward angol királylyá koronáztatott. 229. A szentháromsági unitárius templom. Dr. Székely Ferencz. 230. Benczédi Gergely. 231. Schlauch bibornok. A róm. kath. egyház társadalmi és politikai mérlege. 232. Franciaországban. 235. Németországba. Németország vallási statistikája. Mint vélekedik Turgényev Jézusról. 236. Miért akart Servét 1553-ban Nápolyba menekülni? (Kanyaró F.) 237. Daulet István emléke. (K—ó.) 238. Iskolaügy. Az angol unitáriusok vesztesége. 239. Bedő Lajos. 240. Mátyás az igazságos. Jókai Mór az Erdélyi Irod. Társaság gyűlésén. 290. II. Vilmos német császár theológiája. A róm. kath. congressus. A francia szentszív imádókhoz. 291. A franciaországi helyzetről. 292. Loysou Hyacithe Krisztusról. 293. Virchow. Angol papok forradalma. 295. A biblia. Szép adományok. 296. Székely-Udvarhelyen építendő unitar. templom tervszete. 348. Br. Bánffy Dezső. 349. Gróf Majláth Gusztáv. 351. Vatikáni ügyek A római index. 352. A „Protestáns Pap.“ Dr. Harnack—Pál apostolról. Bourrier. 353. Miért hagyta el Loysou Hyacinthe Franciaországot? 354. A középkori kereszténység és a jelenkori vallásos szellem. 355. Az élet szépsége. Zola. László József. 357. Gyászhirek. 62., 122., 179., 240., 357.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXVII. évf.

1902. Január—Február.

1-ső füzet.

A vallások története.

Az „Actes du Premier Congrès International d' Histoire des Religions Paris 1900“ első része megjelent, mely az összes üléseken (séances générales) tartott felolvasásokat tartalmazza.¹ Mindenekelőtt a congressus szervező tisztviselőinek s a szervező bizottság tagjainak névsora áll, ezt az ezen congressusra figyelmeztető körlevél követi, aztán a congressus szabályzata következik, ezután a különböző államok szerint azok nevei soroltatnak fel, kik a congressussal részint megjelenésük, részint ülésein tartott szabad előadásaik vagy felolvasásaik által szorosabb érintkezésbe léptek, ilyenek hazánkból Baecher, a rabbi seminarium tanára, Goldziher Ignác s Vámbéry Ármin egyetemi tanárok. Majd a megválasztott tisztviselők névsora következik (bureau du congrès) s a névsorokat bezárja a congressus összes tagjainak névlajstroma.

Ezek után az összes gyűlésekről való jelentések, a fogadások és ünnepségek leírása s az osztály gyűlésekről szóló jelentések következnek. A kötet tartalmának többi tárgya sorrend szerint: 1. Müller Miksa levele. 2. Reville Albert megnyitó beszédje. 3. Bonet-Maury a közoktatásügyi ministerium kiküldöttjének üdvözlő beszéde. 4. A. De Gubernatis beszédje a vallások történetének jövőjéről. 5. Senart „Buddhismus és Yoga“ cz. értekezése. 6. Sabatier A. „a bibliai kritika és a vallások története“. 7. Goldziher Ignác „Islamismus és Parsismus. 8. Goblet d' Alviella „a vallás és erkölcs közt létező történelmi kapocs“. 9. Réville János „a vallások történelme tanításának jelenlegi folyamata“. 10. Marillier „a folk-lore és a vallások tudománya“. 11. Fournier de Flaix „a vallások statisztikája a XIX. évszáz végén“ cz. értekezéseik. 12. Carrol Bonney „a chicagói valláscongressus történeti leírása“ cz. előadása, melylyel a szóban forgó könyv bevégeződik.

¹ Paris Ernest Leroux, éditeur, 1901.

Müller Miksa a congressus elnökéhez intézett levelében magas korára való tekintettel kimentti távollétét. Levelében nagy súlyt fektet a vallástudomány történeti jellegére. Erre nézve Müller teljesen egyezik Réville-el, mindkettőjük munkája *elejétől fogva történeti volt*; a vallások összehasonlító tanulmánya csak is történeti alapon épülhet, ez okból kezdte Müller ide tartozó tanulmányai sorát a Rig-Veda *editio-princeps*-ével, mint az indogermán népek vallásos életének legrégebb, legtisztább s közvetlenebb forrásmunkájával. Müller hibáztatja az angol s amerikai nyelvszokást, mely szerint összehasonlító vallásról s mythológiáról beszélnek, ez épp oly hibás, mintha összehasonlított vagy összehasonlító nyelvekről volna szó összehasonlító nyelvtan helyett, vagy összehasonlító tetemekről beszélnének összehasonlító anatomia helyett. A helyes kifejezés: összehasonlító theologia, de ennél még jobb elnevezés „vallások története“, vagy „vallások történeti összehasonlítása“. „Összehasonlító vallás“ a magyarban is helytelen elnevezés lenne, mert a vallás egymagában mit hasonlítson össze és mihez hasonlítottassék? ezenkívül az illető tudomány tárgya így kifejezve alanyképpen szerepelne. Levele folytatásában azt írja Müller, hogy már is átment a miveltek köztudatába azon tény igazsága, hogy a ki csak egy vallást ismer, egyet sem ismer. Ez állítás közelebbi meghatározás nélkül nem olyan, melyhez kétség ne férne. Hivatkozhatott volna itt a jeles nyelvész egy ezzel teljesen megegyező nyelvészeti tényre is, a mely szerint a ki csak egy nyelvet tud, tudományosan egyet sem tud, mert valamely vallás és valamely nyelv sajátosságai csak úgy tűnnek fel, ha egy más vallással, illetve nyelvvel hasonlítottatnak össze, melyben azok a sajátosságok vagy egyáltalában nem fordulnak elő, vagy, ha megvannak, legalább másképen vannak; az albániaiak névszóik articulusának hátratétele nem tűnik fel, de ez a jelenség ugyancsak feltűnik a görög előtt, ha az ilyenekre figyelmeznünk tud, mert az ő nyelvében az articulus a névszónak elébe tétetik. Hanem azért az, a mit Müller M. nem mond, pedig ide tartozó dolog, szintén köztudomásu tény, t. i. annak igazsága, hogy a ki csak egy vallást ismer, attól jobban lehet áthatva, mintha azonkívül akárhány vallást ismerne, s az egy nyelvet beszélő annak szókinését s alakgazdagságát gyakorlatilag jobban ismerheti, mint a sok nyelvet beszélő, de a mit nem ismer, ha csak egy nyelvet tud, az a nyelv-alakot kitevő részek jelentősége, azoknak a szótőre s egymásra gyakorolt hangtani s értelmileg gyakorolt befolyása. A vallás épp úgy

különbözik a vallás tudománytól, mint a nyelv a nyelvészettől; az előbbi gyakorlat, az utóbbi elmélet, az élő vallásnak az élő nyelv felel meg, míg a vallástudomány épp úgy, mint a nyelvészet, abstractio. Végül azt írja Müller M. szóban forgó levelében, hogy a vallásnak nincs szüksége se templomokra, se papokra s hogy az a szegény számójél asszony, a ki korán reggel kilép sátrából s meghajlik a felkelő nap előtt s így szól hozzá: „a mikor felkelsz, én is felkelek ágyamból, s a mikor lenyugszol, én is alvásra hajtom fejeimet“, a vallásos érzéssel épp úgy felruházott, mint az az öreg szerecsen Afrika nyugati partján, a ki fetisse (*feitiças*) előtt imádkozik, a melylyel valamely ünnepélyes alkalommal ajándékozott meg s a melyhez előbb nem imádkozott, vagy mint a veresbőrű czölöpje előtt, a melyre ősei *totem*-je vagy neve van kifestve, vagy bárki más. A vallás ezek egyikénél sem szűkölködik. De hit és hit közt, vallás és vallás közt felettébb nagy a különbség! Pál így ír Timotheushoz második levelében: „a haszontalan dolgok felől való kiáltásokat megtiltsad“ (2, 16.) s a Példabeszédek XIV. részének 15. versében e szavakat olvassuk: „A bolond hiszen minden dolognak stb“. Ez azonban lényegileg nem ezáfolja meg Müller M. tételét. A vallások értéke épp annyira különböző, mint a számok értéke a végtelen kevéstől a végtelen sok fogalmáig.

Réville Albert elnöki megnyitó beszéde nagy jelentőséggel bír. Azon kezdi, hogy a vallások története az emberiség általános történetének egyik ága. Minden élő lénynek két indító oka, rugója van, az egyik az élet, a másik a boldogság indoka; az élőlény élni akar s boldogan akar élni. A boldogságról a fogalmak különbözők, mindenki a maga vágyai szerint akar boldogulni s lehet, hogy a mit az egyik boldogságnak tart, az a másik szemében mint annak ellenkezője tűnik fel. Ha az ember e két indok felett mélyebben elmélkedik, észre fogja venni, hogy ez a kettő voltaképpen egy; a valódi s képzelt boldogságnak minden változékossága utoljára is az élet hatályosságára szolgál s a boldogság az értelmi s anyagi erőknél gyakorlásában, felhasználásában áll: mind az, a mi ezek működését fokozza, a boldogságot gyarapítja s ellenkezőleg ezen működés mindennemű megakadályoztatása a boldogságot esőkenti. Ennélfogva a legnagyobb boldogság abban áll, ha valaki azon czél elérésére munkás, mely őt legjobban vonzza s leginkább gyönyörködteti, tehát a boldogság a hatályosult életről való öntudatban rejlik. A képzelt boldogság végzetes csalódás lehet, de azért ez

sem más, mint az egyéni élet hatályosulására való törekedés. A legtisztább boldogság az, melyet az ember az önzés legyőzésével kötelességei teljesítésében ér el, de igen tiszta boldogság rejlik a műélvezetben is, a mely által az egyéni élet gyarapodik, sőt ha mondani lehet, megkettőztetik. Mi a történelem? Ez az emberiség nagy drámájának előadása, egy ezer különböző felvonásu dráma előadása, a melyben a vígjáték a szomorujátékkal szünetlenül összevegyül, a mely minduntalan reánk vonatkozni látszik s mintha azt mondaná *Tua res agitur!* „rólád van szó“. A történeletről szólva szépen mondja Reville, hogy tanulmánya az élet hatályosítására, tehát közvetve a boldogság elnyerésére szolgál, mert általa egyéni életünket megbővítjük, gyarapítjuk rég elmúlt idők és eltűnt nemzetségek izgalmival, örömeivel, félelmeivel; mintha újból élnek a múlt idők, sőt bizonyos határok közt, melyeket az okosság von meg, a történet világánál bepillantathatunk a jövődő homályába is s azokra, miket titkos mélységei eltakarnak. A jelenkor felettébb kedvez a történelmi tanulmányoknak; úgy az egyes tudományokat, mint művészeteket szeretjük történelmi szempontokból kiindulva geneticus fejlődésük változati fokai szerint tárgyalni, így a mértan és számtan, az orvosi tudomány, a csillagászat története stb. mind igen vonzó tárgyak a XIX. évszáz végszakának mivel olvasó közönségére nézt. A kiállításokon, legyenek azok hazaiak vagy nemzetköziak, általánosan szólva a retrospektív kiállítás bir a legnagyobb vonzó erővel a nagyközönségre. A modern művészetben a a historiai mozzanat szem előtt tartandó; szeretjük, hogy épületeink valamelyes történelmi styl szerint épültek legyenek, hogy butor-zatunk bizonyos stylben készült legyen, így p. o. gótszerűen. A nagy történelmi egész mivélésére egyes ember nem vállalkozhatik, ha valahol, úgy ezen a téren csakis a különleges munka vezethet célra. E szükségessé vált különleges munkára való tekintettel s a jelenkor történetmivélő irányzatának megfelelőleg fejlődött ki a vallások története valóságos tudománnyá, mely immár méltóan sorakozik a többi tudományághoz s a párizsi világkiállítás a XIX. évszáz végén nagyon hiányos lett volna, ha ez az új tudomány ezen képviséletlenül maradt volna. Voltak már a régibb időkben is olyanok, kik a vallások történetével foglalkoztak, de a mód-szeres tárgyalás a XIX. évszáz előtt teljesen hiányzott, s nem foglalkoztak vele csupán magáért, hanem mindig valamely rajta kívül álló célért, lett légyen az politikai, egyházi, felekezeti vagy

bármely más lényegileg vele össze nem függő czélzat, és az ilyen munkák nagyon hézagosak voltak s tudományos érték nélkül szütkülködők. Azonban e kezdeményezők munkáját nem szabad nagyon lenéznünk, mert a vallástörténet ezzel kezdődik. Bellarminus Róbertnek (szül. 1542-ben Monte-Puleiano-ban) *opus controversiarum s de Scriptoribus Ecclesiasticis* ezimű művei, Bossuet *Discours sur l'Histoire universelle* ezimű műve s czáfolóinak iratai most is figyelemre méltók. Mind ezen munkák szerzői nem is gyanították, hogy a historiai szempont elfogadása minő nagy változatot fog létrehozni ezen a téren s hogy a vallástörténet egy későbbi változati fokon nem fogja a vallást csupán csak egy bizonyos alakulása szerint tárgyalni, mint egy népfajnak vagy egy hitfelekezetnek kiváltságát, szabadalmát, hanem mint az emberiség egy nagy tényét, mely évszázados evolúciójához bensőképpen fűződik s vele összeelegyedik és annyira lényeges az emberfajok és népek összéletében, hogy az, ki mai időben az emberiség e nagy tényét nem ismeri, meg nem értheti a népek életerejének mozdulati tüneteit, ama mozgató erőket, melyek a népeket czéljaik felé hajtják, felforgatják, veszélybe döntik, egyesítik vagy szétválasztják, meggyengítik vagy újáteremtik. A vallások történetéről irt régibb munkák feltűnő hézagosságát eléggé kimagyarázza az akkori idők geographiai, ethnographiai s nyelvészeti ismereteinek fogyatékos volta. A földrajzi látkör ugyan a keresztes háboruk s a XV. évszáz felfedező hajózásai óta mind távolabbra határoltatott, mindazonáltal a távoli világrészek akkori geographiája inkább csak a körvonalok és tengerpartok ismeretéből állott s az ezen belül eső mérhetlennel tetsző területek nem az egyes tartományok vagy népek neveivel, hanem *Terra incognita* „ismeretlen földrész“ felirással jeleltettek. Az akkori nyelvészet még csak kevés nyelv ismeretével rendelkezett s azokat is a héberből igyekezett kimagyarázni; az akkori néprajz pedig nem a létező viszonyok pontos leírását nyújtotta, hanem csodás és csodával határos elbeszélésekre szoritkozott. Sok, igen sok kellett arra, hogy azok az előfeltételek meglegyenek, melyek nélkül a vallások története mint szoros értelemben vett tudomány el nem képzelhető, elérhetetlen lett volna. Vico alapgondolatának egy évszázánál kellett tovább várni, míg értékét megismerték. Szükség volt egy Montesquieu éles elméjére, Herder költői képzeletére, Leibnitz bölesészetére, azon szellemi felszabadulásra, melyet a XVIII. évszáz nyilvánított ki (Réville A. szavai!), Anquetil Duperron s verseny-

társai felfedezéseire, a benzés rend fáradságot nem ismerő kutatásaira, a bibliai kritikára, a mit aztán a többi vallás irott emlékeinek bírálati méltatása követett azon sorrendben, a melyben a nyugati tudósok ez iratokkal megismerkedtek, az összehasonlító nyelvészetnek nagy türelmet és éles elmét igénylő studiumára s a legelmáradottabb vadnépek igen kezdetleges hiedelmeinek figyelmes és mély értelmű taglalására, elemzésére, Hegel bölcészetére, melynek a folytonosságról s az evolútióról szóló tana a természettudományok terén, de másutt is, oly nagy mértékben előbbre vitte a tudást. Mind ezekre és még sok másra volt szükség, hogy belássuk annak igazságát, hogy az emberi életnek minden nyilvánulásai történettel birnak, s hogy a vallás erre nézve különbséget nem tesz, és hogy mindezek értéke azon egy feltétel mellett lesz meghatározhatóvá, ha történeti fejlődésüket ismerjük. Ennyi előzmény után végre sikerült Müller Ottfriednek, Müller Miksának, Quinet Edgarnak s Renan Ernőnek, hogy csak a leghiresebbek említettessenek, amaz új tudomány alapjait megvetni, melyet vallások történelmének nevezünk s nagy munkájukat üdvözték a felvilágosultak s komolyan gondolkodni tudók s ez értelmi előkészületek után a vallások történetének a szó modern értelmében immár létre kellett jönni s létre is jött különleges tanulmányokra oszolva a népfajok, miveltségek s ama változati fokok szerint, melyek az emberi elme évszázados fejlődésének mintegy útjelelői. Kétféle ellenáramlattal kellett az új tudománynak megküzdnie, nem szólva azokról a nehézségekről, melyek a vele foglalkozó elé tolultak. Az egyik áramlat az a dogmatikus szellem volt, mely a hit dolgaiban mind azt, a mi saját körén kívül esik, ördögi inspirációnak, az ördög icselkedésének s oly veszélyes tévtanoknak tartja, a melyekkel való foglalkozás vétkes cselekedet, ha nem azért történnek, hogy a tévtanok megezáftasának általa. A másik az a tagadó irányzat, mely a XVIII. évszáz eszméinek egymással való összeütközéséből támadt, s a mely szerint a vallás nem komoly tárgya az elmének s nem érdemes arra, hogy vele egy perezig is foglalkozzunk. E két áramlattal küzdve szilárdult meg s nevedett nagyra a vallástörténet s vivta ki helyét a jelenkori tudományok közt. Kezdetben sokan azok közül is, kik a vallástörténet iránt nem viseltettek ellenszenves indulattal, ezt egy szűkkörű, könnyen kimerithető tudománynak tartották. Mikor Réville már több mint húsz esztendeje, a vallások története tanárának neveztetett ki a Collège de France-ba, sokan voltak, iránta jó akarattal

viseltető kiválóan mivelt ismerősei közül, a kik e kineveztetést jó indulatu aggodalommal fogadták s bizalmasan megkérdezték tőle, hogy két, vagy három, vagy mondjuk négy év múlva mi ujat fog mondhatni s nagy volt esodálkozásuk, a mikor R. erre azt felelte, hogy oly sok a mondani való, hogy ő inkább attól fél, hogy ha még oly hosszúra is nyulnék élete, távolról sem lesz elég arra, hogy mindent elmondjon. Nem sokára ezután a Quinet-museum felépült Párizs egyik piacznán s a Sorbonne-ban az *École des Hautes-Études* egyik osztálya arra a czélra nyílt meg, hogy abban a vallások történetének egyes nagy forrásmunkái magyaráztassanak. A vallások története bebizonyította életrealóságát s ezzel együtt jogsultságát azzal a legmeggyőzőbb bizonyítékkal, hogy előhalad, nőten nő és mind szebben fejlődik a tudományos igazság napfényének befolyása alatt. Az, a mi legtöbbet tett örvendetes kifejlődésére, nyilván az volt, hogy magából élt s magának élt, távol tartotta magát azoktól a vitáktól, melyekért az egyik *lustrum* szenvedélyesen háborog és hevül, a reá következő *lustrum* pedig már irántok érdektelen. A vallások története csak is a maga elé kitűzött czél felé törekedik, megkülönböztetve a vallást *magában véve* (*per se*) a vallásoktól, a vallásos lélek mindennemű megnyilatkozásainak viszonyos értékét elismeri, felismerve azok lényegét a legdurvább és gyermekibb alakulásaikban is, a költészet szin pompáját szórva az emberi nem reánk maradt régiségeire és a korszakok felelegyült pora által elfedett hiedelmeire a rég eltűnt évszázaknak. Ez a tudomány az, mely megtanít a türelmességre, a mi hitünktől különböző hiedelmekkel szemben, az elme látkörét kiszélesítve, s másfelül ez a tudomány az, mely a *magában vett* vallást elvontan a vallásoktól az úgynevezett felvilágosultak kicsinylő gáncai ellenére méltóképpen felmagasztalja, azok gáncai ellenére, kik a vallást a különleges vallásoktól nem tudják megkülönböztetni. Ez a történeti disciplina ápolója, felvilágosítója s talán helyreigazítója is lehet a theológiának, de azt sajátos birodalmából száműzni, helyéről kiszorítani nem akarja (s hozzá tehetjük, nem is tudná). Szerényen jegyzi meg Réville, hogy ő és társai a munkában olyanok, mint a bányamunkások, feltűnés nélkül dolgoznak, de folytonosan; szerény bányászok, de a bánya rejtekeiből aranyérezet hoznak fel.

Evangelium és Krisztustan.

Harnack könyvéből.¹

Minő állást foglalt el Jézus az ő küldetésére nézve, minek akart maga tekintetni? Ennek vizsgálása ama sokat vitatott kérdések széles mezejére vezet, melyek az egész egyháztörténelemre kiterjednek az első százévtől a jelenkorig. Egy kis eltérésért a keresztények megtagadják az egymásközi testvéri közösséget, ezereket bántalmaznak, ezereket kárhoznak, láncba vernek és megölnék. Iszonyatos történelem. A Krisztustan mezején az emberek vallási tanaikat félelmes fegyverekké élesítették, félelmet és rettegést terjesztettek. És ez még ma is így van. A Krisztustant úgy tárgyalják, mintha az evangelium semmi más kérdésnek a tárgyalását nem kívánná és az a fanatizmus, mely azt követi, ma is éppen úgy meg van. Hogy egy ilyen történelmi teher a kérdést elnyomja, a pártoknak kiszolgáltatja és elsötétíti – ki csodálkoznék azon? És mégis, a ki elfogulatlanul vizsgálódik az evangeliumi iratokban, arra nézve a Jézus saját bizonyágtételének kérdése nem megoldhatatlan.

Mielőtt azonban Jézus saját bizonyágtételét vizsgálónk, meg kell állapítani két főpontot. Először azt, hogy Jézus a személyére nézve semmi más hitet nem kívánt, arra nézve semmi más hozzáadást nem akart, mint a mi az ő parancsolatainak a megtartásában foglaltatik. Még a negyedik evangeliumban is, mely a Jézus személyét az evangelium felett annyiszor kiemeli, tisztán ki van fejezve e gondolat: „Ha engemet szerettek, az én parancsolataimat megtartsátok.“ Még pályája folyamán tapasztalnia kellett, hogy némelyek tisztelik, sőt biznak benne, de beszédének tartalmával nem törődnek. Ezeknek kiáltotta amaz intő szót: „Nem mindenki, a ki ezt mondja: Uram! Uram! megyen bé a mennyeknek országába, hanem a ki cselekszi az én atyámnak akaratját.“ Az tehát egészen

¹ Das Wesen des Christentums. Sechzehn Vorlesungen an der Universität Berlin gehalten Von Adolf Harnack. Leipzig, 1901.

kivül esett az ő nézetkörén, hogy evangéliumától függetlenül személyére és méltóságára nézve „tant“ adjon. Másodszor azt, hogy Jézus az ég és föld urát, mint az ő Istenét és Atyját, mint nagyobb, mint egyedül jót jelöli meg. Jézus bizonyos abban, hogy minden a mi az övé és a mit néki ell kell végezni, az az Atyától van. Az Atyához imádkozik, az Atya akaratának rendeli magát alá: szent küzdelemben őt igyekszik megismerni és valósítani. Cél és erő, belátás és siker és erős kényszer — minden az Atyától jön. Így áll ez az evangéliumokban, itt nincs semmi, a mit tovább kelljen magyarázni. Az érző, imádkozó cselekvő, küzdő és szenvedő én ember, ki magát Istenével szemben is más emkerekkel összeköti.

Ezeknek az ismerete megvonja a határvonalat annak a térnek a pontos körülírására, a melyen Jézus saját bizonyágtételét keresni kell. De e bizonyágtételt benső tartalmában csak akkor fogjuk föl, ha Jézusnak saját két ismertető jegyét közelebből vizsgáljuk: t. i. az ő *istenfiuságát* és *mesiásságát*.

Nézzük először is azt az ismertető jegyet, hogy ő „*Istenfia*“. Jézus egyik beszédben különösen megvilágosítja, hogy miért és mily értelemben nevezte magát Istenfiúnak. Máthénál és nem talán Jánosnál, ez áll: „Senkisem ismeri a fiut, hanem csak az Atya, és senkisem ismeri az Atyát, hanem csak a fiu és a kinek a fiu kijelenti.“ Az istenismeret az istenfiuság köre. Épp ebben az ismeretben tanulta meg Jézus, hogy azt a szent lényt, ki az eget és földet kormányozza, úgy ismerje meg, mint Atyát, mint az ő Atyját. Az istenfiuságról való tudata azért nem egyéb, mint annak az ismeretnek, hogy az Isten Atya, az ő Atyja, a gyakorlati követése. Helyesen értve az istenismeret a fiunévnek egész tartalma. De két dolgot még hozzá kell tenni: Jézus meg volt győződve, hogy ő Istent, úgy ismeri, mint senki ő előtte és tudja, hogy neki az a hivatása, hogy ezt az istenismeretet, — és ezzel az istenfiuságot, másokkal is szó és tett által közölje. Ebben a meggyőződésben tudta ő magát hivatott, Istentől tett fiunak, Istenfiúnak és ezért mondhatta: *Én* Istenem és *én* Atyám! és ebbe a hivatásba valamit belétesz, a mit csak ő tehetett belé. Hogy jön ő fiasági viszonya eme sajátosságának tudatára, hogy jutott erejének tudatára és arra a kötelezettségre és feladatra, melyet ez erő hozott magával, ez az ő titka és azt semmiféle pszichologia sem fogja megmagyarázni. Az a bizalom, a melylyel a János evangéliuma szerint beszél az Atyához: „Te szerettél engem még mielőtt a világ alapja felvettetett volna“, bizonyára a Jézus

- bizonyosságából van véve. Itt minden vizsgálódásnak meg kell állnia. Azt sem tudjuk megmondani, hogy mióta ismerte meg ő magát Isten fiának, hogy ő magát egészen és éppen ezzel a fogalommal azonosította-e, hogy azzal az ő lénye összeolvadt-e, vagy hogy itt még ellenállásról és benső feladásról volt szó reá nézve. Itt valamit megállapítani csak az tudna, ki megközelítő tapasztalatot tett. Egy próféta megkísérelheti, hogy a fátylat fellebbentse, de nekünk meg kell elégednünk annak a megállapításával, hogy Jézus, a ki önismeretet és alázatot tanított, mégis magát, és egyedül magát nevezte Istenfiának. Ő tudja, hogy ő az Atyát ismeri és hogy ez ismeretre mindeneket neki kell vezetnie és hogy ő ezzel magának az Istennek munkáját teljesíti. E munka Istennek minden munkái között a legnagyobb, az ő teremtésének végeztelje. Ez a munka rá van bízva és ő Isten erejével elvégzi azt. Ez erő érzetéből kifolyólag és a győzelemre való kilátással mondotta e szavakat: „Mindenek, a melyeket nékem adtál, te tőled vannak.“ Időről-időre az emberiség kebelében Isten emberei azzal a biztos tudattal lépnek fel, hogy nekik isteni küldetésük van és hogy azt akarva, nem akarva hirdetniük kell. De a küldetés mindig tökélytelen volt, egyik vagy másik oldalon gyöngé, politikai vagy részleges dologgal volt összekötve, pillanatnyi körülményekre számított és a próféta a megpróbáltatást gyakran nem állotta ki, azt a megpróbáltatást, hogy saját küldetésének példája legyen. De itt a küldetés a legmélyrehatóbb és a legátfogóbb volt, mely az embert alapjában fogta fel és egy nép keretében az egész emberiséghez van intézve, azaz Istentől, az Atyától való küldetés volt. Itt a küldetésnek nincs gyöngé oldala és annak tulajdonképpeni tartalma az illető korok formáinak szükséges borítékaiból könnyen kifejthető. Itt a küldetés nem évül el, hanem győzelmeskedik ma is minden történeten. És az, a ki azt hirdette, még senki másnak nem adta át helyét és az emberek életének ma is értelmet és célt ad, — ő az *Istenfia*.

S ezzel áttérhetünk Jézus másik önismertető jegyére: a *messiás-ságra*. Mielőtt azonban ennek a megvilágosítását megkísérteném, meg kell említenem, hogy jelentékeny tudósok, köztük Wellhausen, kélik, hogy Jézus magát Messiásnak mondotta volna. Nem egyezhetem velük; én úgy találom, hogy az evangéliumi tudósításokat kellene az utból eltávolítani, hogy ily eredmény éressék el. Már az „emberfia“ kifejezés is nekem úgy tetszik, csak messiás értelemben

vehető; és hogy Jézus azt maga használta, a felől-kételkedni nem lehet; egyebet nem is említve, az oly történetet, mint a Jeruzsálembé való bevonulás, egyszerűen ki kellene törölni, hogy az bizonyíttassék be, hogy Jézus magát a megígért messiásnak nem tartotta és nem akarta tartatni. S ehez kell adni még azt, hogy a formák, a melyekben Jézus az ő saját tudatát és hivatását kifejezte, egészen érthetetlenek lennének, hogyha azokat nem a messiási eszme határozza meg. Végül, mivel a tényleges bizonyítékok, melyeket ama nézet mellett felhoznak, nagyon gyengék, illetve kérdésesek, teljes biztossággal megmaradhatunk ama fölvtel mellett, hogy Jézus magát Messiásnak nevezte.

A Messiás képe és a messiási képzetek, ugy, a mint Jézus idejében éltek, két egymással összekötött vonalban fejlődtek ki, a király és a próféta vonalában; s arra még valami idegen dolog is hatással volt és az egész megvilágosított ama régi várakozás által, hogy az Isten maga láthatólag fogja népe felett az uralmat elfoglalni. A messiáskép fő vonásait a héber királyságtól vették, mely minék utána letűnt, a nép előtt eszményi fényben sugárzott. De a Mózesre és a prófétákra emlékezés is beléjátszott annak megalkotásába. Hogy a messiási várakozások Jézus idejéig hogyan fejlődtek ki és hogy fogadta el azokat Jézus és hogy alakította át, következőleg röviden előadjuk.

A Messiásról szóló tanok a zsidó népnél Jézus korában nem voltak „hittan“, sem pedig a részletesen kifejttet törvényes szabályokkal nem volt azoknak összeköttetése, hanem a nép vallási és politikai, jövőt illető reményeinek lényeges részét alkották. Csak az általános alapvonalak voltak erősen meghuzva, de egyébként nagy különbségek mutatkoztak bennük. A régi próféták egy dicső jövőbe tekintettek, mikor Isten maga meg fog jelenni, s Izrael ellenségeit megsemmisíti és igazságosságot, békét és örömet fog szerezni. Egyszersmind egy a Dávid házából származó böles és hatalmas királynak megjelenését jövendölték, ki ezt a dicső állapotot létrehozza. Végül Izrael népet magát, mint a népek közül kiválasztott istenfut jelölték meg. Ez a három mozzanat a messiási eszmék megalkotására az azutáni időben irányadó lett. Izrael népének a dicső jövőben való reménye a kerete lett minden várakozásoknak; de a Jézus előtti két százasztendőben még ehez hozzájárult először az, hogy a történelmi látóhatár szélesedésével a zsidók más népek iránt mindinkább kezdtek érdeklődni, az egész „emberiség“.

nek eszméje lépett ekkor elő, s a messiás működését rájuk is vonatkoztatták, s az ítéletből világitélet s a messiásból világuralkodó és világbíró kezdett lenni. Másodszor azt, hogy a nép erkölesi nemésítésére már korábban is gondoltak a dicső jövőbe nézésre, de földolognak mégis Izrael ellenségeinek megsemmisítését tekintették; de most sokakban az erkölesi felelősség érzete s az Istennek, mint szentnek megismerése kezdett előbb lenni; a messiási kor szent népet kíván és azért szükségképpen Izrael egy részének is meg kell ítéltetni. Harmadszor az, hogy az egyéniség érzete erősebb lett és annak megfelelőleg az Istennek az egyesre vonatkozása előtérbe lépett: minden egyes magát népe körében érzi és népét, mint az egyesek összegét kezdi felfogni; az egyesről való gondviselési lép a politikai mellé, összekötődik az önbecs- és felelősségérzettel, és a végtörténeti várákozásokkal kapcsolatban az örök élet reménye kezd derengeni és az örök büntetés félelme megjelenni — az egyéni üdvérdek és a *feltámadás hite* ennek a benső fejlődésnek az eredményei és a lelkiismeret a népnek és a bűnös hatalomnak nyilvános szentségtelensége mellett nem reménylette a dicső jövőt mindenki számára; csak egy rész fog megszabadíttatni. Negyedszer az, hogy a jövőre való várákozások mindinkább trascendensek lesznek, mindinkább természet- és világfelettivé alakulnak; az égből jön valami új a földre, egy teljesen új világfolyás lép a régi helyébe; sőt a dicsőült földi világ többé nem a végső ezél; a teljes boldogság eszméje merül fel, melynek helye csak az égben lehet, a várt messiás személyisége mind inkább kialakul úgy a földi király eszméjével szemben, mint a nép eszméjével és Istenével szemben: a messiásnak már alig vannak földi vonásai, únbár mint ember jelenik meg az emberek között: ősidőktől fogva az Istennél van, az égből száll alá és emberfeletti eszközökkel végzi munkáját; az erkölesi vonások nyomulnak képében előtérbe: ő a tökéletesen igaz, ki minden parancsolatot bétölt.

De mindezek a képzetek nem nyomhatták el a régibb egyszerű felfogásokat, nem szoríthatták a nép nagyobb részénél háttérbe az eredeti hazafias politikai tájékoztató pontot. Isten maga veszi kezébe a kormányपालézatát, ellenségeit megsemmisíti és az izraelita viláгурalmat megalapítja; erre egy királyi hős lesz az eszköze; az ő fügefája és szőlővesszője alatt ülnek és élvezik a békét, lábukat ellenségeik nyakán tartva, — mégis ez volt mindig a népszerűbb képzet és ez olyanokban is erős volt, a kik a mellett

magasabb nézetekre jutottak. De a népnek egy részében kétség-telenül felébredt az érzék az iránt, hogy az istenországa megfelelő erkölesi hajlamot tételez fel és hogy az csak egy igaz néphez jöhet el. Némelyek ezt az igazságot a törvény pontos megtartása útján igyekeztek megnyerni; mások a mélyebb önismerettől indíttatva, abból kezdték valamit sejteni, hogy az oly nagyon kívánt igazság csak is Isten kezéből jöhet, hogy az embernek isteni segítségre, kegyelemre és könyörületességre van szüksége, hogy a bűn terhétől — mert a bűn lételet bensőjünkben kínosan érezték — szabadok legyenek.

Igy hullámoztak a Krisztus korában a különböző hangulatok, az egymással ellenkező elméletek, *egy* pontra vonatkozva, egymáson keresztül. Talán sehol, egy népnél se voltak a legszélsőbb ellentétek, a vallástól összetartva, egymáshoz oly közel. A látóhatár most oly szűk, mint a hegyek köre, melyek Jeruzsálemet környezik, majd meg oly terjedt, hogy az egész emberiséget magába foglalja. Itt minden a szellemi és erkölesi nézet magaslátára emelve, és ott szorosan mellette: hogy az egész drámának a nép politikai győzelmével kell végződnie. Itt az Istenben való hitnek és bizalomnak minden erői fölszabadulnak, ott pedig egy erkölesileg alászállt nemzeti fanatizmus lenyomva tart minden vallási mozgalmat. ☞

A kép, a melyet a messiásról alkottak, épp oly ellenmondásos kellett hogy legyen, mint azok a remények, a melyeknek az meg kellett hogy feleljen. Nemesak a formai képzetekben volt bizonytalanság, — hogy hogyan lesz természete megalkotva — hanem az ő benső lénye és hivatása is különböző világításban tünt fel. De mindazoknál, kiknél az erkölesi és valóban vallási elemek kezdték fölényt nyerni, a politikai és hadakozó királynak képe háttérbe kellett hogy szoruljon és a próféta képének kellett a helyet elfoglalni, mely a képzelemre lassanként már hatott. Hogy a messiás Istenhez közel hozatik, hogy valamely módon igazságot szerez, hogy a kinzó benső terhektől meg fogja szabadítani — remélték. Hogy a zsidó népnél voltak, a kik ilyen messiást vártak, vagy előre meg nem tagadtak, mutatja Keresztelő János történelme, melyet az evangeliumokban olvasunk. E történelemből azt látjuk, hogy némelyek hajlandók voltak arra, hogy Keresztelő Jánost messiásnak tartsák. Mily engedékenyeknek kellett a messiási képzeteknek lenniök, s mennyire eltértek azok némelyeknél eredeti vonásaiktól, hogy ha ezt a nem királyi bűnbánati predikátort teveször köpenyében, ezt

a predikátort, ki az elfajult népnek kizárólag a közeli ítéletet hirdette, messiásnak tudták tartani. És hogy ha az evangéliumokat tovább olvassuk, hogy sokan Jézust azért tartották messiásnak, mivel hatalommal beszélt és csodatetteivel gyógyított — mennyire megváltozva jelenik meg itt a messiás képe! Természetesen, ezt a szabadító hatást csak kezdetnek nézték és azt várták, hogy az utolsó lepelt is le fogja vetni és az istenországát fel fogja állítani; de már ez elégséges nekik arra, hogy azt az embert, a kinek származását és addigi életét ismerték, a ki még semmi egyebet nem tett, mint bűnbánatot hirdetett, istenországának közelségét jelezte és gyógyított, mint a megígért messiást köszöntsék. Soha sem fogjuk megállapíthatni, hogy minő benső fejlődés által ment át Jézus arról a bizonyosságról, hogy ő istenfia, arra a másikra, hogy ő a megígért messiás. De az a belátás, hogy akkor a messiás képe a hosszú időn keresztül való átalakulás után egészen új vonásokat kapott és a politikai-vallási eszméből szellemi-vallásos eszmévé vált — ez a belátás a kérdést mégis megszabadítja a teljes elszigeteltségtől. Hogy Ker. János, hogy a tizenkét tanítvány Jézust, mint messiást elismerte, hogy ezt a formát a Jézus személyének teljes becslésére nézve nem vetették el, hanem éppen ebben a formában állapították meg, ez mutatja, hogy a messiási eszme akkor mily nyújtható volt és megvilágosítja azt is, hogy Jézus azt elfogadhatta. „Robur in infirmitate perfeitur“: hogy van isteni erő és dicsőség, a melynek semmi földi hatalomra és dicsőségre nincs szüksége, sőt azt kizárja; hogy van a szentnek és szeretetnek fönsége, mely mindazokat, a kiket megragadott, megszabadítja és boldogítja — ezt jól tudta az, ki az ő alacsony sorsa mellett is magát messiásnak nevezte, és azt érezniök kellett azoknak is, a kik őt mint Izraelnek Istentől felkent királyát elismerték.

Hogyan jutott Jézus annak tudatára, hogy ő a messiás, megállapítani nem tudjuk, de egy dolgot, a mi ezzel a kérdéssel kapcsolatos, mégis egész biztonsággal megerősíthetünk. A legrégebb hagyomány Jézusnak a keresztelésnél való benső tapasztalatában látta messiási tudatának alapját. Itt nem ellenőrizhető dologról van szó, de annak ellentmondani még kevésbé lehet; sőt valószínű, hogy Jézus a mikor nyilvánosan fellépett, már akkor teljesen bevégzett volt. Az evangéliumok nyilvános pályájának elbeszélése előtt egy érdekes kísértettörténetről emlékeznek meg. Ez azt tételezi fel, hogy neki már tudata volt arról, hogy ő az Isten fia és az Isten népe számára

elhatározó munkával bizatott meg. Mikor Ker. János a tömlőzből tőle azt kérdezteti: „Te vagy-e az, a ki eljövendő vala, vagy mást várjunk“, Jézus ekkor úgy felelt, hogy a kérdezőnek azt kellett értenie, hogy ő a messiás és egyszersmind azt is tapasztalta, hogy Jézus hogyan fogja fel a messiási hivatalt. Aztán jött ama nap Philippi Caesareaban, a melyen őt Péter a várt Krisztusnakel ismerte és Jézus örömmel hagyta ezt helyben. Azután következett a farizeusokhoz intézett kérdés: „Mint vélekedtek a Krisztus felől, kinek a fia ő?“ ama jelenet, mely azzal az új kérdéssel záródik: „Ha Dávid a messiást urának nevezi, mi módon fia?“ Végül jött a Jeruzsálembe bevonulás az egész nép előtt, s a templom megtisztítása; ezek hasonlóan hozzájárultak a nyilvános elismeréshez, hogy ő a messiás. De az ő első kétségtelen messiási ténye az utolsó is volt: töviskorona és kereszthalál követték azt.

Mondottuk, hogy valószínű, hogy Jézus a mikor fellépett, már bevégezt, tökéletes volt és küldetését is teljesen tisztán látta. De ez nem azt teszi, hogy küldetése tovább semmit se hozott számára. Nem csak szenvedni kellett megtanulnia és a kereszttel Istenben való bizalmával szembenézni — fiúságának tudata meg kellett hogy most magát bizonyítsa, és a munkának ismerete, melylyel őt az Atya megbizta, csakis a munkában és minden ellenállás legyőzésében fejlődhetett ki. Mily óra lehetett az, melyben ő magát annak ismerte meg, a kiről a próféták beszéltek, s népének egész történelmét Ábrahámtól és Mózesstől elkezdve az ő saját küldetésének világosságában szemlélte, mikor már többé nem térhetett ki az ismeret elől, hogy ő a megígért messiás! Nem térhetett ki többé, — mert hogyan lehet másként képzelni, minthogy e tudat mindjárt a legnehezebb terhet is éreztette vele? De talán igen messze mentünk; többet mondani nem tudunk. Csak azt értjük ebből, hogy János evangéliumának igaza van, mikor szerinte Jézus ismételve azt mondja: „Nem magamtól szóltam, hanem az Atya, a ki engem elbocsátott, parancsolta meg nékem mit szóljak és mit tegyek“, és „Nem vagyok egyedül, az Atya velem van“.

Bárhogyan gondolkozunk a messiáseszme felől, mégis az volt a szükségképpi föltétel, hogy a bensőleg elhivatott, a héber vallástörténelemben — a legmélyebb és érettebb történelemben, melyet egy nép átélt, s a hogy a jövőnek azt meg kell mutatni az emberiség tulajdonképpeni vallástörténelmében, a teljes elismerést meg tudja nyerni. Ez eszme lett az eszköz arra, hogy azt, ki magát Istenfiának tudta és

Isten munkáját teljesítette, az ő népének hiveire nézve, valóban a történelem trónjára juttassa. De éppen abban a mit nyújtott, ki volt az eszmének a feladata merítve. A „messiás“ Jézus volt és nem azért, éppen nem azért, mivel ezt a fogalmat messze maga mögött hagyta, mivel oly tartalommal töltötte be, mely azt szétrobbantotta. Még ma is bizonyosságot tehetünk valamennyire e nekünk oly idegen fogalomról, — egy eszme, mely egy népet százéveken keresztül fogva tartott, s a melybe minden eszményeit belevitte, nem lehet egészen érthetetlen. A messiási időre tekintve mi ismét megismerjük a régi reményt egy aranykor iránt, azt a reményt, mely erkölesítve minden erős életmozgalomnak célja kell hogy legyen és minden vallástörténelmi szemlélődésnek elidegeníthetlen darabja; mi a személyes messiásra való várakozásban annak az ismeretnek a kifejezését látjuk, hogy az üdv a történelemben a személyekben van és hogyha az emberiség egysége legmélyebb erőinek és legmagasabb céljainak összhangjában létre kell hogy jöjjön, az emberiségnek az egy úr és egy mester elismerésében kell egyesülnie. De azontúl mi a messiási eszmének értelmet és jelentést adni nem tudunk; Jézus maga elfogadta ezt a jelentést.

Jézusnak, mint messiásnak elismerésében minden hívő izraelitára nézve adva volt az, hogy Jézus követsége a legbensőbb összeköttetésben van személyével: a messiás munkájában Isten jön az ő népéhez; a messiást, ki Isten munkáját végzi és a ki az ég felhőin az Isten jobbján ül, imádat illeti. De hogyan állította be magát Jézus az ő evangéliumába, foglal-e ő abban helyet? Erre nézve egy nemleges és egy tényleges feleletet lehet adni.

1. Az evangélium ezekben az ismertető jegyekben határozódik: Isten és lélek, lélek és Isten. Jézus arra nézve semmi kétséget sem hagyott fenn, hogy az Isten a törvényben és a prófétákban megtalálható és megtalálhatott. „Neked mondatik oh ember, a mi neked jó és a mit Isten tőled kíván, tudniillik Isten beszédét megtartani, szeretetet gyakorolni és Isten előtt alázatosnak lenni“. A vámszedő a templomban, a nő a templom ládájánál, az elveszett fiú az ő példái; ezek semmit se tudnak Krisztustanról és mégis a vámszedő alázatossága igazolást nyert. A ki abban kételkedik, a Jézus beszédének egyszerűségét és nagyságát egyik legfontosabb pontján sérti. Reménytelen fölvetel azt bizonyítani, hogy Jézus beszéde csak valami futólagos dolog volt, hogy abban halála és feltámadása után mindent másként kellett érteni, sőt némely részt mint érvénytelent

mellőzni. Nem, ez a kijelentés sokkal egyszerűbb, mint a hogy az egyházak akarták, egyszerűbb, de éppen ezért egyetemesebb és komolyabb. Az elől nem lehet azzal a kifogással menekülni: Nem, én a Krisztustanba nem találok belé magamat: e beszéd nem nekem való. Jézus a nagy kérdéseket az emberekhez közelebb hozta, nekik az Isten kegyelmét és könyörületességét ígerte és elhatározást kívánt Isten vagy a mammon, örök élet vagy földi élet, lélek vagy test, alázatosság vagy önigazultság, szeretet vagy önzés, igazság vagy hazugság között. E kérdések körében minden benne van; az egyesnek a könyörületesség és a gyermeki viszony örömhírét kell hallgatni és magát elhatározni, hogy Isten és az örökkévalóság részén, vagy pedig a világ és a kor részén foglal-e állást. Ez nem látszólagos ellenmondás s nem is „rationalismus“, hanem a tényállásnak egyszerű kifejezése, a mint az evangeliumban előttünk áll: *Nem a Fiu, hanem egyedül az Atya tartozik az evangeliumba, mint azt Jézus hirdette.*

2. De úgy, mint ő ismeri az Atyát, még soha senki sem ismerte meg, és ez ismeretre ő vezet másokat s ezzel „sokaknak“ hasonlíthatlan szolgálatot tesz. Azokat Istenhez vezeti nemcsak az ő szava által, hanem még inkább az által, a mi ő és a mit tesz és végül az által, a mit szenved. Ebben az értelemben jól mondotta eme szavakat: „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, a kik megfáradtatok és megterhelettetek, én megnyugosztallak titeket“, valamint azt is: „Az embernek fia nem jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon és hogy életét adja sokaknak szabadítására“. Ő tudja, hogy vele most új idő kezdődik, a melyben a „legkisebbek“ az ő istenismeretük által nagyobbak lesznek, mint az elébbi kor legnagyobbjai; tudja, hogy ezek fogják általa az Atyát megtalálni és az életet megnyerni — a fáradtak és megterheltek; magát úgy ismeri meg, mint magvetőt, ki jó magot vet el: övé a szántó föld, övé a mag, övé a gyümölcs. Nem hittani tanítások ezek, s még kevésbé az evangeliumnak átalakítása, vagy nyomasztó követelmények, azok egy tényleges állapotnak kibeszélése, melyet ő már szemlél és prófétai bizonyossággal előre lát. A vakok látnak, a sánták járnak, a szegényeknek prédikáltatik az evangelium — *általa*. Ebben a tapasztalatban az ő hivatásának rettenetes terhe alatt, az ő küzdelme közepett föltűnik néki a dicsőség, melyet az Atya adott néki. És a mit ő most személyesen tesz, az ő halállal megkoronázott élete által elhatározó és tovább ható tény fog maradni

a jövőre nézve is: *Ő az út az Atyához és ő, ki az Atyától tételt, bíró is.*

Tévedett-e? Sem a legközelebbi idő, sem a történelem nem bizonyítanak ellene. Nem mint az evangéliumnak alkotó része tartozik ő az evangéliumba, hanem *ő az evangéliumnak személyes megvalósítása és ereje volt és még mindig annak érezzük.* Tüzet csak tűznél lehet gyújtani, személyes életet csak személyes erőken építeni. Mi félre teszünk minden hittani okoskodást és másoknak hagyjuk a kizáró ítéleteket; az evangélium nem bizonyítja, hogy az Isten könyörületessége a Jézus küldésére szorítkoznék; de a történelem tanítja azt: hogy a megfáradtakat és megterhelteket ő vezeti Istenhez — az emberiséget ő új fokra emelte és az ő beszéde még mindig kritikai jel: boldogít és fölelemel.

E tételt: „Én vagyok az Istenfia“, Jézus nem vezette bé az ő evangéliumába, és az a ki ezt mint tételt odaállítja a többiek mellé, az evangéliumot megtoldja. De a ki ezt elfogadja és megismerni törekszik őt, ki az evangéliumot létre hozta, meg fog győződni, hogy itt az isteni oly tisztán jelenik meg, a mint csak a földön megjelenhetik, és érezni fogja, hogy Jézus maga az övéire nézve az evangélium ereje volt. De a mit övéi benne tapasztaltak és megismertek, kinyilatkoztatták és ez kinyilatkoztatás ma is élő.

PÉTERFI DÉNES.

Emlékezzünk régiekről.

Pál. Zsid. 13. r. 7. v. Megemlékeztek a ti előttetek járókról, kik nektek szólták az Istennek beszédét, kiknek kövessétek hiteket, meggondolván, minemü vége volt az ő életeknek.

A mi vallásunk nagy alapítója, Dávid Ferencz emlékét akarom én felujítani.

Felnyitom a mi szent vallásunk történet-könyvét s annak fákljavilága mellett elvezetek egy várhoz, mely összedült, romokban fekszik most, de ezelőtt mintegy háromszáz évvel, erős falaival azon kor legnagyobb szellemének börtöne volt.

Nem! nem szellemének! . . . *csak testének*, erőtelen, gyenge, beteges testének. A szellemet nem lehet börtönbe zárni, keresztre feszíteni: azon nincs ereje a hatalomnak, a butaságnak, vakságnak és bűn embereinek. A szellem isteni rész: önálló, független, szabad a börtönben, a kereszten, a máglya lángjain egyaránt. Azért mondja édes Idvezitőnk: *Ne féljete azoktól, a kik csak a testet ölik meg* . . . a lelket meg nem ölhetik, a lélek kitör a sírból és új életet kér magának.

Hiába zárták az unitárius vallás alapítóját, Dávid Ferenczet is a *dévai vár* penészes börtönébe, *csak testét ölhatték meg hat-hónapi kínzás után*, azt az erőtelen, beteges testet, melyhez a sir már jogot tartott, de szellemén nem ülhetett diadalmat a hatalom, idő, enyészet! *szelleme ma is él!* . . . hat, munkál közöttünk, és példájával a Pál apostol szavaira figyelmeztet: *megemlékeztek a ti előttetek járókról, kik nektek szólták az Istennek beszédét, kiknek kövessétek hiteket, meggondolván, minemü vége volt az ő életeknek.*

Engedjünk ennek a szent parancsolatnak és *emlékezzünk régiekről* . . .

Mig azért röviden felmutatom: *kikről?* és *miért kell megemlékeznünk?* — figyelmezzetek!

I.

Emlékezzetek meg a ti előttetek járókról, kik néktek szó'ták az Istennek beszédét. Tehát a prófétákról, kiket az Isten időről-időre küldött földön lakó gyermekeihez, hogy *az ő beszédét*, vagyis *szent-akarataját* kijelentsék.

Szükséges a visszaemlékezés, mert a mult kor történelméből láthatjuk meg az Istennek jóságát, kegyelmét és atyai gondviselését. Ez az a bűvös tükör, melyben az élet árnyoldalai, a szenvedések, és megfoghatatlan látogatások *végeredményeikben*, mint az *Isteni kegyelem* fénysugarai ragyognak.

Soha sem volt a bűn úgy eláradva az emberek között, hogy az Isten megvonta volna az ő kegyelmét. Sőt a legváltáságosabb időkben küldötte el mindig az ő választottjait, a prófétákat, a vezérférfiakat, kik a hit zászlaját magasra emelve, lelki bátorsággal szólták az Istennek beszédét: a bűn átkát, a testiség veszedelmét; az erény, igazság, jócselekedetek és a szeretet üdvét, győzedelmét, fenségét és boldogító voltát.

Hanem, *a ki a gyepüt elhányja, megmaratlik a kigyóktól*, mondja az irás. Az Isten prófétáinak is sok méltatlanságot, fájó sebeket kellett viselniük éppen azoktól, kiknek üdviért szóltak, tettek és munkálkodtak. Éhség, inség, nyomor, börtön s a verpadok legrettenetesebb nemei voltak osztályrészük az Isten prófétáinak. De éppen ez tette őket nagygyá, páldaadóvá embertársaik előtt. Ezzel lettek ők, mint a meggyújtott szövétnak: *a világ világosságai*. Ez avatta fel őket igaz prófétáknak, Isten választottainak. Ezáltal lett szavuk igazsággá, hogy ők az Isten beszédét hirdetik.

Az Isten legnagyobb prófétájának is, a Jézus Krisztusnak, a keresztfa rettenetes kinjai között kellett elvérzenie. E sors várt az apostolokra, az űs atyákra, az első keresztényekre, a hit igaz bajnokaira.

Midőn a keresztény vallás elterjedt s a Jézus eszméi diadalmat ültek, azt lehetett volna várni, hogy a mult idők sötét korszaka nem fog ismétlődni s a béke és testvéri szeretet boldogítólag fogja átölelni az emberiséget. Nem úgy történt. Maguk a vallás vezetői visszaéltek a bizalommal. Meghamisították a Krisztus elveit s hatalmuk és gazdaságuk nevelésére minden gonoszságot kitaláltak. Behozták a képimádást, a gyónást, a bűnbocsátó czédulák elárusítását, — s mert ezek ellenkeztek a Jézus tanaival, természetes, hogy

ellentmondók is akadtak, — s hogy ezen választottakat, újkori prófétákat elhallgattassák: beállították a *hitnyomozó törvényszékeket* s vele egy oly sötét időszakot idéztek elő, melyhez hasonlót a pogányok legvérengzőbb időszakai sem mutatnak fel. A börtönök megteltek. A kínzások eszközei — verpadok, máglyák lángjai — megkezdettek iszonyatos munkájokat . . .

Az ember elborzad és szinte kételkedik, hogy ily rettenetes dolgokat a Jézus és Isten nevében a keresztény világ valaha elkövethetett volna.

Az emberiség kétségbe esett. Azt hitték, hogy az Isten elfelejtkezett róluk s megvonta kegyelmét. Pedig a hol a veszély a legnagyobb: ott az Isten legközelebb van segedelmével. Sötét éjt borít néha a világra, de csak azért, *hogy az ég csillagai annál fényesebben ragyogjanak . . .*

Elküldé az újkor prófétáit a keresztény világ kiszabadítására a kellő időben. Viklef, Huszt, Luther, Kálvin, Szervéth és Dávid Ferencz, mint a feltámadás, az új élet istenangyalainak harsonái megzendítették hatalmas szavukat elnyomott embertársaik felszabadítására s a jézusi tiszta elvek visszaállítására.

Mig a többi külföldön munkált, addig Dávid Ferencz a magyar hazában élt, a magyar hazának szentelte hitét, meggyőződését, életét. *Ő egészen a miénk volt!*

Láng szónoklatával e bérezes houban hirdeté a hit igazságait.

A Jézus magasztos tudományát, melyet a roszakarát gyarló tantételekkel felzavart: a biblia és az emberi józanész segítségével a maga eredeti tisztaságára visszavezérelte.

Hirdette, mint egykor Jézus: a bálvány semmi és nincs több Isten az egy igaz Istennél.

Nem adatott nekünk a *szolgaságnak le'ke*, hanem a *szabadságnak* lelke: mindeneket megpróbálgatok, s a mi jó, tartásatok meg. Ugy éljetez, mint világosságnak fiai és leányai. Az Isten lélek s a kik őt imádják: lélekben és igazságban kell, hogy imádják. Az Isten jótetszését nem testünk sanyargatásával kell kiérdemelni, hanem jó cselekedetekkel.

Beszélt a Krisztus ember voltáról, a szentlélek isteni erejéről, a szabad-akaratról, a lélek halhatatlanságáról, a keresztényi kötelességekről, a hazaszeretetről . . . És szava, mint egy isteni tűz: szent lelkesedésre gyújtotta a bérezes hon szabadságszerető gyermekeit.

Az unitárius vallás, mint a nap áldott fénye, egy pillanat alatt új világosságot derített kunyhókban és palotákban egyaránt.

A felvilágosult székelység nagyrésze azonnal unitáriussá lett, sőt a Királyhágon túli Magyarország egy része is befogadta az új vallást. Maga a magyar király, Szapolyai János Zsigmond, nemcsak maga lett unitáriussá, hanem törvénybe is iktatta: hogy az ő birodalmában mindenki azt a vallást gyakorolja, a mely lelkiismeretével leginkább megegyezik. Mert a lelkiismereten erőszakot tenni nem szabad.

Akkor hangzott el az a magasztos ige is: a hit Isten ajándéka! . . .

Oh szép idők! Oh fényes hajnala a hit újraébredésének, ki ne emlékeznék rólatok édes örömmel? . . . Ki ne merengne el azon a korszakon lelki gyönyörrel, melyben a hit igazságai s a magyar haza reménye egy boldogabb kor hajnalát hirdeté a magyar nemzet gyermekeinek, a mohácsi vésznapok után.

De ez a boldogabb kor rövid ideig tartott . . . A szabadság szerető unitárius király halálával gyász borúlt Magyarországra, de gyász borúlt különösen az unitáriusokra . . .

A sötétség emberei, mint a világosság ellenségei, a király halála után azonnal megkezdték átkos munkájukat s az unitárius vallást, mely az ujkor hajnal csillaga lett, kioltani akarták. Hogy ezéljüket hamarább elérhessék, magát, Dávid Ferenczet szánták halálra, azt hívén, hogy vele együtt az unitárius vallást is megölhetik.

Mint Jézust Judás, úgy árulta el Dávid Ferenczet is saját barátja pénzért, vagyonért és ölelés közt szolgáltatta ki ellenségeinek.

Jézus így szólott az áruló tanítványnak: *barátom Juda! mire vetemedtél, csókkal árulod-e el az embernek fiát?* . . . Dávid Ferencz pedig így szólt az őt eladó, eláruló hűtelen barátnak: *eredj, eredj: végezd bé átkos munkádat.* Jézus a keresztfán, Dávid Ferencz a börtönben végezte bé példaadó életét. Készebb volt meghalni a börtön dögvészes levegőjében, mintsem hitét visszavonni, megtagadni; mert *keserű ugyan a halál, de a lelkiismeret szabadságának utánna teendő.*

Oh, úgy tetszik, mintha látnám hitünk vértanuját, azt a szent öreget, a mint reszkető kezeivel hattyudalát följegyzti a börtön göröngyös falára:

„Kétszer tiz évig szolgáltam, úgymond, a *hizát* s hűségemet sokszor bebizonyítottam. Ha kérded: mi volt vétkem?... az, hogy *egy s nem három Istent* tiszteltem. Kegyességem, mely az Istent nem engedte *sokszorosítanom*, bűnömmé lett. Hogy a résznélküli egészet *szét* nem osztottam, s a végest a végtelennel összezavarni nyelvem nem birta, hogy a *szülöttet az örökkévalóval* fölcserélni, hogy elmémet rabbá tenni, a hamisat igazként hinni nem birtam; hogy Sabellius átkos tanát nem követtem, s a megmérhetetlent, a kit a mindenség befogni nem bir, *egy szűznek méhébe zárni átaltam*; mert tagadtam, hogy Isten gyermekként sirjon, éhezzeék és szomjuhozzék, irtózzék a fájdalomtól s rút halállal haljon meg; hogy nyelvemet vakmerőleg, tiszta lelkemet hamissat szólva beszennyezni szégyeltem, hogy az igazat kimondtam, a nem igazat tagadtam...

... Ezek az én bűneim; ez az én istentelenségem, ezek az én boldogtalanságomnak okozói. Ezért érdemeltem büntetést, a min a késő kor bámulni fog, melyről hiszem, hogy tisztább hitet fog vallani. Mikor szűnik meg az emberi ész a hamisságnak hinni?... Mikor hagyja el a babona a földet? Mikor fogja a világ az egy igaz és nem a három Istent a maga egyszerűségében tisztelni?... Adja az Isten, hogy térjen vissza ismét az igazságban való régi állhatatosság; a földet igazgassa ősi jog és törvény!...

A pápák kardja, a kereszt s a halálképe: semmi sem fogja az igazságot utjában feltartóztatni... Azt irtam, a mit éreztem, s a mit érzek, bizó lélekkel igazán hirdettem. Meg vagyok győződve, hogy az én vesztém után a hamis igehirdetők tanai össze fognak omlani“.

Ezekkel a magasztos eszmékkal lehelte ki nagy lelkét vallásunk alapítója, Dávid Ferencz, 1579. november 15-én.

Hiába keresed most sirját, azt nem találhatod fel: eltemette az örökkévalóság; de mint Jézus, ha ketten-hárman *az ő nevében* összegyűlünk, velünk van az időknék végezetéig: úgy velünk van a mi szent vallásunk alapítója, Dávid Ferencz is.

Az ő szelleme lelkesítette a mi hitelődeinket, kik közadakozásból iskolákat, templomokat állítottak az egy igaz Isten dicsőségére. Az ő szelleme adott erőt, kitartást a megpróbáltatás keserves napjaiban...

De ezekről szölok beszédem második részében, melyben kérdésül tettem: *miért kell megemlékeznünk azokról, kik előttünk jártak és szólták az Istennek beszédét?*...

II.

Azért kell megemlékeznünk, hogy kövessük az ő hiteket, meg-gondolván, minemü vége volt az ő életeknek.

Mint egy szent testamentum maradt fenn az unitárius vallás alapítójának, Dávid Ferencznek hatyru dala . . .

Visszatekint abban a nemesen megfutott pályára s a Jézus tiszta evangéliumán épült hit-rendszerét még egyszer írásba foglalja s miután kimutatja azt a mysticismust, melyet a gonoszság emberei hamissággal bele keverték a Jézus vallásába s lelkiismeretében megnyugodva ártatlansága *szentségét* érzi: jövőbe látó lelke vigasztalást lel, hogy *az ő vértanúsága után a hamis igehirdetők tanai össze fognak omolni.*

Nem szólok azokról az égre kiáltó méltatlanságokról, melyekkel üldöztek, kiraboltak, koldussá tenni igyekeztek; nem említem fel miként fosztottak meg iskoláinktól, templomainktól s egyszerre vagy hatvankét egyházunktól; elhallgatom az egyesek kinzásait, földönfutókká tételét, — legyenek elfeledve a mult bántalmai! — csak azt említem meg, hogy a sötétség emberei rosszul számítottak: Dávid Ferencz vértanui halálával és az egyesek üldöztetésével, nem hogy megölték volna az unitárius vallást, de még életerősebbé tették akaratjuk ellen.

Az igazság örökélete felett Isten örökdik! A vértanuk nyomába új vértanuk léptek, mintha a kereszténység első századai újultak volna meg. Az elnyomás ellentállást fejtett ki. Az elesettek helyébe újak állottak — életükkel és vagyonukkal készek levén hitünk igazságait szolgálni.

Oh, mily fényes névsora a nagyoknak, kiket, mint az ország legnagyobb embereit, hitünk zászlói alatt láthatunk: Békési, Pokai, Hagymási, Mikola, Boeskai György, Kornizs, a Csákiak, Toroczkaik, Mikes, Mikó, Daniel, Zsuki, Horváth, Kemény, Maeskási, Petki, Vas, Henter, Kun, Nemes, Nagy, Szilvási, Gyerőfi, Bogáti, Balassa, Kamuti, Pekri, Gécezi, Zólyomi és a többi . . . kikre ma is büszke önérzettel tekinthetünk vissza . . .

Az elbukott zászlót a gonoszság nem tudta végképp sárba taposni: az eszélyes Hunyadi Demeter óvatosan *ismét felemelte*, a megrémült tábor, *megfogyva bár, de törve* nem körüle csoportosult, s mint az első keresztények, az üldözött unitáriusok is titkon, magánosok lakásain gyülekeztek össze, hogy tanácskozzanak teendőik

felől és hogy hymnusaikat elénekelhessék s lelkiismeretök meggyőződésének tisztaságával lélekben és igazságban imádhassák az egy igaz Istent. Sőt nemcsak itt, e bécezes hazában, hanem a Királyhágón tuli Magyarországon is — Arany Tamás Debreczenben és vidékén, Egri Lukács Kassán és vidékén és Karádi Pál, a lánglelkű tudós és szónok a Bánátban — dicsőséggel lobogtatták hitünk szent eszméinek lobogóit.

A mély tudomány Heltai siet magyarrá fordítani a maga teljes egészében a bibliát, hogy azt mindenki olvashassa s lássa, hogy az unitárius hit a Krisztus meghamisíthatlan evangéliumán alapszik.

Bogáti Fazakas Miklós mind a 150 zsoltárt magyar versekben, magyar dallamok szerint állítja össze, mely ma is gyöngye irodalmunknak s mint unikum őriztetik vallásfelekezetünk szellemkincsei között.

Enyedi György mély tudományával, mint a szónoklat mestere száll szembe a támadásokkal hitünk védelmére.

Szentábrahádi Lombárd Mihály, ez az unitárius vallás Pál apostola — az összetört, elesigázott egyházat *ujra alkotja*, megerősíti és hittudománya kiadásával felmutatja erkölestanunk rendszerét, melyről még a nagy fejedelem is úgy nyilatkozott, hogy *az a maga szerénységében a többi vallások előtt is minta gyanánt állhat.*

Aztán Alvinezi, mint a legelső magyar színészet és színműirodalom hajnalesillaga ragyog fel.

Felragyogtak később hitünk újabbkori csillagai is: Székely Sándor, a magyar eposz megteremtője, Kriza János, a székely balladák és szókincesek megmentője, a Vadrózsák halhatatlan szerzője. Brassai Sámuel a paedagogia nagy mestere, mint universalis tudós . . . és a szellem több jelesei: Bölöni Farkas Sándor amerikai, Orbán Balázs keleti utazók és a Székelyföld halhatatlan írója, Kővári László, Jakab Elek történészek. Éjszaki Károly színműíró, Berde Áron természettudós és író . . . és a többi és a többi! . . . a multban és jelenben, a kikre önérzettel és büszke jóleséssel tekintünk . . .

Hát ti rólatok megfeleldkezhethetém-é, kik nemcsak szellemetekkel, hanem összes vagyonaitokkal *jóltevőinkké* lettetek? A bűn átka szállna rám, ha a ti nagy neveiteket elhallgatnám, kik a vészben és viharban, mikor a hullámok mindenfelől csapkodtak körülöttünk és felettünk, *mint életmentők* jelentetek meg.

Ott látjuk a nagyok közt Zsuki Lászlót, ki fejedelmi vagyonát

hagyja hitfeleinek, hogy a kirabolt, koldussá tett unitáriusok templomot és iskolát építhessenek Kolozsvárt.

Ott látjuk a lengyel üldözöttek nemes sarjadékát, Augustinovic Pált, ki vagyonát teszi a vallás oltárára, hogy a vagyontalanná tett unitáriusoknak közpénztárt teremtsen, hogy a tanítás és köz-igazgatás fenn ne akadjon.

Ott látjuk Konezot, Kovács Dénest, Derzsi Jánost, kik a szegény magyar tanulók jóltevő angyalaivá lettek. És ott látunk téged is a *legnagyobb jóltevőt*, a fejedelmi adakozó, Berde Mózsát, ki szent életedben egy célt ismertél, hogy az unitárius vallásnak oly anyagi erőt adhass, hogy a Dávid Ferencz szelleme ez által abban új fényre derülhessen s azon a pokol fegyverei se diadalmaskodhassanak többé . . . Megfeszített erővel tanultál, hogy felemelkedhess. Éhezted, szomjúhoztál, küzdöttél, takarékoskodtál, míg egy milliónyi vagyont összegyűjtöttél; vagyonod mellett is szegénykedtél, hogy vallásodat dús gazdaggá tehesd, hogy annak gyermekei, tanulói ne éhezzenek, ne szenvedjenek, hanem akadálytalanul tanulhassanak, hogy a Dávid Ferencz nagy szellemének tovább terjesztői s a szeretett magyar hazának, melyért te véredet ontottad, rendíthetetlen polgárai lehessenek.

Leborulok előttetek a tisztelet szent érzéseivel és lelkesedve hirdetem, *hogy a hol ily nagy szellemek, ily odaadó áldozatkészséggel szolgálják az elvek szentségét: ott a lezárt koporsók is feltárulnak, hogy az eltemetni vélt igazság örökéletét hirdessék.*

Ezekre a nagyokra, ezekre a diésőkre nézzetek unitárius hitfeleim és *emlékezzetek meg sokszor a ti előttetek járókról, kik néktek szólták az Istennek beszédét* szóban és áldozatkészségben, *kiknek kövessétek hiteket, meggondolván, minemü vége volt életeknek.*

E nagyok, e diésők álljanak szüntelen lelki szemeitek előtt; hozzájuk hasonlók lenni törekedjétek, kik vagyonukat és életüket készek voltak feláldozni az unitárius elvek igazságáért.

És emlékezzetek meg, hogy bármimü vége volt is életüknek, mely őket halálra juttatá: most ott ragyognak az elismerés, a tisztelet, a hála diéskörében, a halhatatlanok között, mint a tudomány és jótékonyság fényes csillagai és napjai!!

És te, legnagyobb, ki e szellem életnek megalapítója, központja voltál és vagy: ragyogj a halhatatlanság diésfényében előttünk szüntelen, vezess a názáreti Jézussal tovább, fölebb, fölebb az igazság útjain és zengjen a dal a te magasztalásodra utódaink ajkain is:

Ledölt a börtön, melyben kilehelted
 Egekbe rontó óriás lelkedet . . .
 Sirhalmodat, oh nines, ki felfedezze,
 Mely pántheon gyanánt rég elfedett.
 Biráid is, kik vakmerők valának,
 Vakhit dühökben börtönt mondni rád:
 Rég összeporladoztak sirjaikban,
 S csak *érted* eszmél *róluk* a világ.
 Háromszáz év sok mindent elfedett,
 De nines hatalma szellemed felett.

Vak éj borúlt a hit szelid egére,
 A testvér gyűlölet vad éjjele,
 S ha fény gyuladt fel, nem csillag sugár volt,
 Csak *máglya láng* . . . a vadság kinjele.
 Jöttél, mint hajnal bibor ragyogással,
 Láng sugaridra az éj oda lett,
 Ösvényt jelöltél a hívők sergének:
 Nem rab tovább a lelkiösmeret.
 Háromszáz év sok mindent elfedett,
 De nines hatalma szellemed felett.

Kőszál alapra építéd hitünket,
 És annyi vész közt fennáll templomunk!
 Csak egy az Isten, kit imádunk benne,
 Kinek nevére földig borulunk.
Tisztel,ük őt is . . . ki az emberek közt,
 Csak egyedül volt nállad még nagyobb,
 Ki lángkinok közt vérzett a keresztfáu,
 S örökségül ránk szentlelket hagyott.
 Háromszáz év sok mindent elfedett,
 De nines hatalma szellemed felett.

Nagy a nagyok közt, a ki tűz szavakkal
 Szentlángra gyújtád egy város szivét,
 Honnan terjedve erdős kis hazánkban:
 Egy ország vallá nagy lelked hitét.
 E tűz kiterjedt most a nagy világra,
 Vihar, vész, tenger el nem olthatá.
 Átsapkodott a tenger bős hullámán
 S a ködországát régen áthatá.

Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Mártyr hallállal váltád szent hitünket,
Hogy *példát* hagyj a hitben minékünk.
Szükségünk volt rá három század éven,
Haj, mert gyalázva volt hírünk, nevünk! . . .
Mi a viharban, vészben — rád tekinténk,
Lelked tüzétől új lángot vevénk
S nem volt hatalma rajtunk a veszélynek,
Sőt általa még erősebb levénk.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Fátyolt a multa! legyen elfeledve
És *megbocsátva* minden sérelem . . .
A mi hitünknek tiszta kutforrása:
A józan ész és való érzelem.
Hitünk, szavunk és tettünk összehangzó,
Nemesak festett koporsó kebelünk.
Mi jót teszünk, mint tettünk mind azokkal:
Kik méltatlanul bántak mi velünk! . . .
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Kitombolt már a vész szilaj dühével,
Uj nap mosolyg szelid sugárrival
S a nap fényében mindinkább ránk ismer
A nagy világ, és üdvözlést rival.
Nagy Albion s a szabadság honának
Szabad polgári tárják keblöket,
Hogy enyhítsenek testvér öleléssel
Háromszázéves szenvedéseket.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Im öszszegyültünk egy hit érzetével,
Melyet te gyújtál lelkeinkbe fel,
Hogy emlékednek ünnepet szenteljünk
Háromszáz évnek eltelésivel.
Bölesőd, koporsód összeporladoztak,
A lörtön is, mit megdicsőítél,

De szent hitünk, a melyért mártyr lettél,
 Erős keblünkben munkál, él, remél . . .
 Háromszáz év sok mindent elfedett,
 De nincs hatalma szellemed felett.

Emlékszobrod, hogy hozzád méltó lenne,
 Főpásztorunk önté rá szellemét
 S mi a hívőknek hatvan ezerével
 Vívók az áldozat homok szemét.
 Emléked is csak áldást hint közöttünk,
 Velünk vagy te még a halálban is.
 Jótékonyon munkálsz, mint életedben :
 Ki voltál, az vagy nekünk még ma is.
 Háromszáz év sok mindent elfedett
 De nincs hatalma szellemed felett.

Munkálj közöttünk ! szellemed világa
 Deritse fel egy jobb kor hajnalát,
 Hol a népeknek milliói zengjék,
 A *hítség* édes szózatát.
 Némuljon el az ágyuk vad morajja,
 Enyészsen el a testvér gyűlölet.
 Ki legtöbbet tesz embertársaiért,
 Ki hű, igaz : legyen kitüntettet.
 Háromszáz év sok mindent elfedett,
 De nincs hatalma szellemed felett.

Tün az idő . . . enyészet jár nyomában :
 Rombol, fölfogat mindent, mit talál.
 Koldusbot és arany királyi-pálcza
 Szilakba hull előtted oh halál.
 Magas gulák, egetverő tetővel
 S a szalmás kunyhók rozszant fedele :
 Mind *oda lesznek* a tülő idővel,
 Csak *szellemed*, mi *szembe száll* vele.
 Szülessenek bár újult század évek,
 Nem lesz hatalma rajtad az időnek !

Imák.*

Bűnbánati ima.

Hozzád, irgalom Atyja,
Te hozzád kiáltok;
Enyhületet szívemre
Én csak tőled várok.
Bár rettegek egedre
Felnézni én, szegény,
Összeéget nap-szemed,
Érzem, oh érzem én.
Bűneim sokasága
A földhöz köt, szegez . . .
Légy irgalommal hozzám,
Szent Atyám, kegyelmezz!

Eged tiszta, tündöklök
És áldást harmatoz,
Napod ragyog, melegít,
Teremt, életet oszt.
Fényt, ha nem hint útamba,
Beborúl felettem,
És vész-vihar ostromol.
Én méltán érdemlem:
Mert áthágtam törvényed
És nem voltam igaz . . .
Légy kegyelemmel hozzám,
Szent Atyám, irgalmazz!

Virágkelyhek áldoznak
Illatukkal néked,
Asztalt terít a mező
Gazdagnak, szegénynek.
Én a boldog napokban
Feledém nevedet;
Nem tekintém testvérnek,
Gyűlöltem — az embert.
Szívem elhajolt tőled,
Nem volt engedelmes . . .
Légy irgalommal hozzám,
Szent Atyám, kegyelmezz!

Nem számlálom vétkeim
Egyenként elődbe;
Sok és száma nincs annak,
Ugy, hogy szemem könnye —
Mely aláfoló orczámon
— És mossa, áztatja,

* Mutatvány szerzőnek sajtó alatt levő munkájából.

Vétkem nagy tengerének
Csak kicsiny patakja.
Kiáltó vád künn és benn,
Nekem sehol vigasz . . .
Légy kegyelemmel hozzám,
Szent Atyám, irgalmazz!

A mélységből kiáltok
Te hozzád, szent Atyám!
Tekints le a magasból,
A porba, én reám.
Ha sujtaszsz, büntetésed
Súlyát én hordozom,
Panasz, mert megérdemlem,
Nem kél az ajkamon.
Oh halld meg hát kérő szóm,
A bűnös esedez . . .
Atyám, én jó Istenem
Irgalmazz . . . kegyelmezz!

F o h á s z.

Gondviselő Atyám,
Egyetlen Istenem!
Ajkam tégedet áld,
Tőled van mindenem.
Te teremtél engem,
Sorsom te vezérléd,
A te lelked táplál,
A te lelked éltet.
Gondviselő Atyám
Tiéd az én halám!

Te lehelted belém
Lelkednek szikráját.
Jelölted ki nekem
Életem irányát;
S hogy el ne tévedjek,
Gyujtál szövétneket,
Mely a sötétben is
Biztos úton vezet.
Gondviselő Atyám,
Tiéd az én halám!

Hitem igazságát
Te irtad lelkembe,
Mely fényt, ragyogást hint
Utamra, előmbe.
Hozzád vezet engem,
Erőt venni tőled:
A ki benned bizik,
Soha el nem csügged.
Gondviselő Atyám,
Tiéd az én halám!

E hitben kereslek,
Téged, örök jóság!
Gyermek-szívvel kérlek:
Fordítsd felém orezád!
Ha te velem lésszeszsz,
Ki sem árthat nekem;
Ha te áldaszsz engem,
Megáldva életem.
Gondviselő Atyám,
Tied az én halám!

Vezess szent karoddal,
Oh vezess előre!
Segélj jóra, szépre,
Igazra, üdvösre.
Szent hitemben nevelj,
Jó gyermekeddé tégy,
Viharban és vészben
Jó Atyám csak te védj!
Oh hallgasd meg imám,
Gondviselő Atyám! Ámen.

DEMETER DÉNES.

Bogáti zsoldárai az árulók és üldözök ellen.*

(Első közlemény.)

A Dávid Ferencz halálát követő évtized története máig sincs megírva. Alább egy-két vonást sorolunk fel, melyek Bogáti zsoldárainak megértésére szükségesek.

Dávid Ferencz elítéltetése erős visszahatást támasztott az egyházban. Csakhamar akadtak, kik legfőbb feladatuknak tarták az elítélt tanokat tisztázni s megmenteni a nagy vallásalapító mocsoktalan emlékét, hogy a végpusztulásul szánt dévai várhegy inkább Erdély Golgothája legyen.

Dávid Ferencz fia, János (és nem Ferencz, mint őt eddig tévesen nevezték) volt az első, ki e nemes czél érdekében önfeláldozón föllépett. Atyjának Judássa, ki Erdélyből a fejedelem és a lengyel király ajándékaival megrakodva Bázélbe visszatért, jelentékeny pénzüsszeggel segítette őt tanulásában, hálás viszonzásul, mint maga mondja, az atya házánál Kolozsvárt oly sokat élvezett vendégszeretetért. A szükségbe jutott ifjú elfogadta a szép szín alatt nyujtott segílyt s úgy látszik, Socini pénzt használta fel arra, hogy tanulmányait félbeszakítva, avagy befejezve, sietve visszatérjen hazájába.

Vajjon fölkereste hazatérő útjában atyjának legnemesebb lelkű barátját, Palaeolog Jakobot, ki Erdélyből száműzetése óta a lengyel határokon élt, az nem bizonyos. Csak annyit tudhatunk biztosan, hogy 1580-ban Dávid János már itthon volt Kolozsvárt, mint ezt sajátkezű bejegyzése sógorának, Trauznernek, egyik fenmaradt könyvében bizonyítja.

Trauzner valószínűleg kiszabadult már ekkor fehérvári fogságából, melybe „innovator“ gyanánt apósa elítélése alkalmával vetették. Buzgó hive maradt Dávid Ferencz tanainak sok ideig ennek halála

* Több évi odaadó tanulmánynak nagyérdekű eredménye az itt közlöttek, melyekkel író történelmünknek egy eddig kevésbé ismert szakát világítja meg. *Szerk.*

után is, mignem elvégre Básta más útra nem térítette. Klasszikus műveltségű férfi volt, ki olaszul is meg tudta mondani Sociniak a mondani valókat, hogy a beteg Dávid a tőle eltitkoltakat meg ne értse. Elszántan védte apósát az orthodox papok támadásai ellen is s szemére vetette álnok intrikáit a Dávid vesztére törő hatalmaskodó Blandratának. A fogság nem törte meg őt, sőt megerősítette meggyőződésében. Most is kész volt síkra szállani a nagy vértanú emlékeért, szerencsétlétve szabadságát, vagyonát, sőt még életét is. A vallásbeli üldözések ugyanis nem szüntek meg Erdélyben Dávid Ferencz bukásával.

Egy harmadik nagy alak állott még melléjük. A kolozsvári „nagy-schola“ igazgatója, a legnagyobb székely költő, Bogáti Fazakas Miklós, ki silentiumot kapott volt a kolozsvári zsinaton Dávid Ferencz irányának pártolásáért. Letette hát a papi süveget, visszatért az elhagyott tanári pályára s hatalmas pártfogói csakhamar a legelső protestáns főiskola élére állították, hol a nagynevű Dávid Ferencz, Sommer és Palaeolog utóda lehetett.

A Farkas-utczában kiszemelték már a jezsuita egyetem helyét, mely a katolikusoknál szokatlanul zsidót is, görögöt is tanítva, az unitárizmus hatását legyőzze. Bogátiék a fenyegető jövő ellen a mult megerősítésében kerestek egyházuknak támasztékot. Dávid Ferencz elítéltetése még mint élénk seb sajgott a hívők lelkében. A méltatlan vádak alól igazolása, a megrendült bizalom helyreállítása mindennél elébb való feladatnak látszott. Bogátiék megirták Dávid Ferencz tragédiájának történetét. Az információit hozzá Trauzner adta, a stilusba foglaló Dávid János lehetett; helyen-helyen a Bogáti irálya is föltetszik a lapidaris stiluson és alliterációktól zengő latinságon. A kész művet kiegészítették Dávid Ferencz kéziratban maradt utolsó munkáival, a Socini és Dávid közt lefolyt vitával s a lengyel ekklézsiáknak erre tett ítéletével s az egészet kiküldték Jacobinus Bernáttól Palaeologhoz.

Ez a Jacobinus Bernát ifjú korában theológiát és orvosi tudományt tanult külföldi egyetemeken. Idehaza 1575 táján a szász unitáriusok papja volt Ideesen, míg az új földesúr el nem űzte onnan. Szülőföldjén, Kolozsvárt települt le, hol a betegek gyógyításával kereste kenyerét. Időnként ki-kirándult Lengyel- és Németországba, hová magyar nemes ifjakat vitt az egyetemeken elhelyezés végett. Követségeket is viselt, különféle megbízásokat teljesített. Palaeologgal is régibb ismeretsége lehetett.

Palaeolog már 1579-ben kaphatott értesítést Dávid Ferencz tragédiájáról Gliriustól, ki kolozsvári orvos volt, Jacobinus kartársa s kit a fejedelem száműzetett Erdélyből, mert a Dávid újításaiban egyetértéssel, sőt tanácsadással vádolták. Blandrata is küldött Palaeolognak, mint bizalmas barátjának, némi tudósítást, a lefolyt eseményt a maga tetszése szerint kiszínezve. Most a barátaitól többfelől kapott új adatok alapján megalkotta ítéletét az erdélyi eseményekről: szép apologiát írt Dávid Ferencz védelmére s Socinit és Blandratát súlyosan elítélve, a lengyel ekklézsiák illetéktelenül beavatkozó ítéletét pontról-pontra megezáfolta; mindenben helyeselte a tőlük ridegen kárhoztatott álláspontot (csak egyedül Istent kell imádni) s a meggyőződéséért meghalt Dávid Ferencz emlékét a vértanaság szent fénykörével övezte.

Ki is nyomtatta legott a kezénél levő műveket „Defensio Francisci Davidis“ czímen egy kötetbe foglalva, talán a Majna melletti Frankfurtban. A kolozsváriak is csakhamar utána nyomtatták a kiadás helyének elhallgatásával. Sőt most a Dávid Ferenczet megbuktató fejedelem halálával oly merészek lettek, hogy Sommer műveit is kiadták, melyek a Dávid Ferencz álláspontját igazolták. E nagy titokban kibocsátott könyvön nyomtatáshelyül a Kolozsvárra letelepedett jezsuiták bosszantására Ingolstadtot nevezték meg; mintha bizony a már több év óta egészen jezsuita kézbe került katolikus Ingolstadtban eretnek könyvet kinyomtatni lehetett volna.

Vihar kerekedett ebből, oly vihar, mely később a Heltai-sajtót is majdnem elsöpörte. Blandrata értesítésére, kinek kezébe a „Defensio“ első kiadása kiterjedt összeköttetésénél fogva igen könnyen kerülhetett, vagy valamely véletlen eset közbe játszása folytán, Palaeologot elfogták 1581 végén valahol Morvaországban s Dudich egyik levele szerint 1582 elején már régi ellenségének, az olműezi püspöknek került hatalmába.

Kézre kerítették írásait s újon nyomtatott eretnek könyveit, köztük a „Tractatust“, mely Dávid Ferencznek a „Defensio“ után mindjárt kiadott s avval egybefüggesztett műve lehetett. A meglelt iratok földerítették Palaeolog széleskörű összeköttetéseit. Bajba került miattuk Trombitás János is, az a nagy befolyású unitárius főúr, ki a Nagy-Harsányon felakasztott unitárius pap megbosszulására néhány éve a budai disputatiót rendezte s ki Pozsonyban és Nagy-Szombaton gyakran megfordulva, valószínűleg összekötő kapcsolatok voltak az erdélyiek s a külföld között olyankor, mikor a szemes István

király a Huszt felől bejövő lengyel utat igen alkalmatlanul ellenőriztette.

Maga Ernő főherczeg tárgyalt székhelyéről, Bécsből, a Prágában lakó császárral e nevezetes ügyben, mely az arianus eretnekség veszedelmes elterjedésére vallott Rudolf birodalmában. Szegény Palaeolog sok mindenféle sanyargatás után Rómában máglyával fizette meg az unitárius hitelvekhez való ragaszkodást. Sőt néhány évvel azelőtt — mint egy Rómában, a pápai levéltárban kutató barátunk értesít — magát Dávid Ferenczet is máglyára vitették volna az Erdélybe tolakodott jezsuiták, ha a Fehérvárra begyült unitárius nemesség föllázadásától nem tartanak. Képzelné lehet ezek után, hogy a Dávid Ferencz titkos kolozsvári híveit is lehetőleg részeltetni akarták Palaeolog szomorú sorsában. Bécsből vagy Prágából csakhamar megérkezett az erdélyi fejedelmi udvarhoz a jelentés, mely szerint Palaeolog és erdélyi ezinkostársai a Miksa császártól és Báthory István fejedelemtől kiadott erős tilalmat megtörték, arianus könyveket nyomtattak s e könyvekkel a Dávid Ferencz kárhuzatos nézeteit akarták elterjeszteni. Az erdélyi vajda, mint buzgó elődei is tették, mentse meg a veszélyben forgó hitet s az igazhívő katolika egyházat.

Dávid Ferencz fia éppen ez időtájt költözött el atyja után. Kolozsvárt bizonyynyal többten tudtak már ekkor a korán elhunyt ifjú titkos merényletéről. A parasztnemből fölemelt új püspök, Hunyadi Demeter s a szász polgári családból származott Basilius és Eppelius, kiket Dávid Ferencz árulóiként bélyegzett meg a kiadott „Defensio“, ez időben is mohón törtek a szabadabb irány elnyomására. Bogátinak, kit nem kötött befolyásos rokonság Kolozsvárhoz, már 1581 végén meg kellett válnia állásától. Gerendre ment, hol az ősi templom hódolattal fogadta a nagy hírű szónokot s az Aranyos-partra épült büszke Gerendikastély szives örömmel látta ódon falai közt a jó nevű poetát, ki már tudományá hírével fogva is, az Erdélyből rég elköltözött Palaeologgal együtt, a kastély tudós urának lelki jóbarátja volt.

A falu csendjében theologiai műveinek folytatásán fáradozott a költő, miket már Kolozsvárt irogatni kezdett. Lantja is megszólalt s tiszta magyar szózatban esendült föl itt e vidéken először a Dávid király éles hangon esengő eziterája.

Én köztem és király közt te tégy igaz törvényt.

Igazat, tökéletest, ne hagyj Uram szentet:

Verd az kegyetleneket, verd az bünösöket!

VII. zsolt.

S a nyugalom e napjaiban, midőn az ébredő tavasz új örömeiket ígért, jött Kolozsvárról a lesújtó hír, hogy Trauznert és társait innovatorsággal, az ország törvényeinek kijátszásával vádolják.¹ Azt mondanunk sem kell, hogy maga Gerendi János kapott idejekorán figyelmeztetést valamelyik bizalmas barátjától, talán Gálfi Jánostól, ki egyik tagja volt a kiskorú Báthory Zsigmond helyett kormányzó fejedelmi tanácsnak. Annyi kétségtelen, hogy most maga a lelkes főúr vette kezébe a Bogáti megmentése ügyét. Ellátta őt pénzzel, ajánló levéllel és utasításokkal. S az imént megnyilt, szabadnak látszó uton, a Maros völgyén, alkalmasint a sószállító hajókkal, kiküldte őt családjával együtt az országból.

Nem ezélnak vázolni itt, mily érzelmekkel látta viszont a bujdosó Bogáti a távolból feltüenedező gyulafehérvári fejedelmi palotát, Dávid Ferencz tragediájának elfeledhetetlen színhelyét s mily érzelmekkel borúlt a nagy vértanunak már oly korán beroskadt sírjára, mely a dévai vár alján, a Marosparton kimagasló római mértföldkő mellett, sem kővel, sem virággal jelölve nem volt, hogy az örök feledés a nyughatatlan agitátor emlékéét annál hamarabb eltemethesse.

A török hódoltságba érkezvén, valószínűleg fölkereste Temesváron Karádit, „az alföldi szentek oszlopát“ s Makón Thordai Mátét. Azután Szegeden keresztül Pécsnek tartott, hol vendégszerető fogadtatásban részesült. Legott a virágzó gymnasium mellé állították s 1582 junius havában már javában folytatta félbeszakadt irodalmi munkálatait.

Bár Pécselt feltünően gazdag és népes gyülekezetre talált, sőt a két főpap, Jászberényi és Válaszuti György, a XVI. százbeli unitárizmus legkitünőbb bajnoka volt: Bogáti még sem érezte elég otthonosan magát közöttük. Az erdélyi szabadabb levegőt a dunántuli tájak regényes szépségei el nem feledtették. Bogáti mind untalan haza gondolt, meglátszik ez Pécsen készült zsoldtárain. A CXIX-ik zsoldtárban pl. megható esengéssel rimánkodik istenéhez, vigye őt haza. „Oh vigy meg és hon megdicsérek; törvényedben úgy élhetek. Eltévedt johodat keresd meg. Lám, soha nem feledtelek“... Más helyeken felöltő az erdélyi állapotok élénk festése. Kiadja ő a

¹ Vesd össze Bogáti saját nyilatkozatával, mit az Apocalypsis magyarázatának előszavában hagyott reánk: »Hét esztendeje mulék ez nyáron, hogy az tanítók circálása és hamis vád s patvar miá', kivel Fejedelmünket s Tanácsát reám, Trausner Lukácsra s Jacob Bernádra haragitották vala, Gerendről én Baranyába szaladék«.

szenteskedő jezsuitáknak is az igazat s másoknak is a magokét. Szóval az ő saját subjectív érzelmeit belevegyíti a halhatatlan zsidó király panaszai és fohászai közé. A zsoltárokat itt-ott kibővíti és átalakítja korának szokása szerint. S mint a hogy a mai svájcei zsoltár zergéket és Alpesekeket emleget, Bogáti is angyali lovagokról, angyalok országgyűléséről, 12 zsidó vármegyéről, fiskusról, törökről, tatárról szól az ő zsoltáraiban. Sem lélekben, sem hangzatban, sem dallamban nem lehet párjokat találni. Igazi magyar zsoltárok ezek a régi magyar költészet aranyos sujtásaival — alliteratiókkal, gondolatrítmussal, ellentétekkel, fokozatokkal, csengő-bongó ütemekkel, asszonanzeziákkal és rímekkel pompázón földszítve.

Irodalmunk büszkesége lesz az unitárius kuruczvilág e gazdag költészete, ha avatott toll ismerteti.

Száműzetése első napjaiban Bogáti heves haraggal fordult a hitrontó és vallásüldöző erdélyi urak ellen. Az LV. zsoltárban Dávid, Bogáti szerint, a Keila városbeliekre panaszol, a kik Dávidot a Saul kezébe akarták adni s ezért elárulták. Költőnk képzeletében a hálátlan Kolozsvár tűnik fel: ott árulták el őt is az ő jó barátai és akarták súlyos rabságra veretni a fejedelmi tanácsosok kedvéért, kik őt örömet a Dávid Ferencz sorsára juttatnák. A ki egybeveti a Károlyi fordítással, azonnal észreveszi, mily feltűnő mértékben a maga esetére alkalmazza e zsoltárt a magyar költő. Érdekes a 13. és 14. szak következő betoldása:

Tanácsban végeznek istentelenséget.
Ezekre hadammal most én nem térhetek,
Mert nagyobb ügy indít, ki előtt elmenjek.

E „nagyobb ügy“ értelmét az előtte álló LIV. zsoltár 4. és 5. szaka világosítja fel a következőképen:

Látja Isten s megsegíti lelkemet,
Kevés hadacskámmal megment engemet.
Ottáridon azért vigan áldozom,
Áldozattal neked énekelem mondom.
Árulóim veszedelmét ha látom,
Kévántam ótalmaat mikor látom.

Ily önállóan közbeszúrt részletek arra utalnak, hogy költőnk a megzavart zsoltárfordítás befejezése végett menekült el Baranyaiba.

Több hely is megerősíti e föltevést. Az LVII. zsoltár pl. így nyilatkozik Bogáti üldözőiről és az ő költői működéséről.

Mint egy-egy fene oroslánok ezek,
Kik lángot fúnak, kik most megkerültek.
Fegyver, tör és tűz az ő fogok, nyelvek:
Királyt izgatják, tanácsokkal törtek.

Rajtam faragnak, leshálót vetettek.
Pusztán vadásznak, erdőt körül vettek.
Vermeket ástak, úgy elrémitettek:
A farkastörben ám ő magok estek.

*Azért kész lellem, kész neked én lellem,
Nagy jótévedet lelkemmel éneklek:
Mozdulj hegedűm, ki én hirem-nevem,
Mozdulj szép lantom, muzsikám, vig szívem.*

Elég világosan nyilatkozik a XXV. zsoltárban is az eredeti szövegtől eltérő sorokban:

Tudod, ellenségimnek nem vétettem;
Látod, mennyi *sok gondolatban*¹ estem.
Ennyi búmat, de már megelégedjed,
Munkám, búdosásom immár tekintsed.
Nézd meg, Uram, azok miért gyűlölnek,
Magok tanácsából engem kergetnek.

Azt ma már kevesen tudják, hogy Bogáti mestere volt a középkori magyar verselésnek. Az itt alább egész terjedelmében bemutatott LV. zsoltárnak következő feltűnőbb szépségeit ajánljuk olvasóink figyelmébe.

A 3-ik versszak két első s a 6. versszak három első sora hármas, az utolsó versszak négy sora négyes fokozattal tűnik ki. Ez utóbbi strophának mintegy ellenformája a 2. és 11-dik szak, mindkettőnek három első sora lépcsőnként haladó hármas s a negyedik sor szépen összevont újabb hármas fokozatban emelkedik. A 19. strophában szép hasonlat és metaphora, a 17-ikben esinos ismétlések, a 10-ikben erős ellentétek vannak.

Legszebb a 15. stropha fenséges ellentéte, hol a hármas fokozaton át csaknem kétségbeesésig emelkedő rettegés az Urnak egy részvevő tekintetére bizalomra lágyúl:

Teljes egy napestig ezen mind könyörgék,
Reggel és dél közbe, este mind így szólék,
Iszonyún rettegve én csaknem ordíték.
Az Ur rám tekinte — szívem csendesedék.

¹ Vélekedésbe, gyanúsításba.

A 20. stropha a Bogáti technikájának legjellemzőbb sajátosságát mutatja be: senki sem tudta a régi magyar költők közül az alliterációt oly zengzetesen alkalmazni, mint ő.

Az kiről nem tehetsz, azt bizd az istenre.
Ha bűnnel nem bántod, úgy bizhatol benne.
Bizonynyal meghigyjed: rajtad leszen szome.

Psalmus: LV. Jótételt felejtett Keila.¹

Nota: Hálaadásunkban rólad emlékezünk, etc.²

1. Ijedt vitéz Dávid Keilában szorula,
Kit minap hadával pogántól megtarta.
Város elárolta, jövendőn megtudá,
Azért futva rólla Istennek ezt mondá.
- *
2. Ó kegyelmes Atyám, halld meg beszédemet,
Mert az veszély rajtam, tarts nekem filedet,
Nagy kiáltásomra ne rejts el színedet,
Tekints és felelj meg, nézd nehéz ügyemet.
 3. Te nézed, mi jó rám, kitől mint ijedtem,
Mint retteg és reszket, mint rémült én lelkem;
Mert ihol siet rám erős ellenségem,
Azok árultak el, az kikkel jól töttem.
 4. Értem az kiáltást: közel az ellenség!
*Sok gonosz tanácsi, tudom, most végezék,
Mi halállal haljak, mert igen haragszik;
Tudom, gyűlölségből miként szándékozik.*
 5. Testemben, lelkemben fájdalom nagy bennem,
Mintha szörnyű halál állana előttem,
Vesztett ifjú színem, anyyéra rémültem,
Ha te nem védelmezz, immár kézbe költem.
 6. Ezent kézbe leszek, adj Uram két szárnyat,
Mint egy sebes galamb hogy elszaladhassak,
Ezennel kezekből pusztába szállhassak,
Holot bátorsággal töllek maradhassak.

¹ Czím a versfőkben is.

² Bogáti rendszeren a szöveg szerint alkalmazza a dallamokat. De itt menekülése örömeiben nem veszi észre, hogy a hálaadó nóta a szöveg nagy részére nem talál.

7. Laknám ott békével, magamat megónám,
Ez reám költ véstől fejem takargatnám,
Keila városának bosszúját ne látnám,
Huzug, embertelen népét távoztatnám.
8. Fordítsd és változtasd nyelveket ezeknek,
Egy nyomon királynak ne beszélhessenek.
Verd meg az nyelveket, az kik poklul élnek,
Sok *ham s perpatvart*, dühösséget űznek.
9. Ezt szememmel láttam, semmi jó nincs benne,
Éjjel-nappal néztem : hamissak, kevélyek.
Piacon, ucáin sok hamisság köztök,
Szama siucs sok gonosz cselekedeteknek.
10. Telkemnek az egyik *fő-polgárt* ítéltem,
Ki most főárulóm, bizonyal érttettem.
Ha ellenségemtől esnék ez, eltűrném ;
Hogyha gyűlölt volna, jó kedvvel szenvedném.
11. Ezt sohasem hittem, mert te rossz barátom,
Nagy szívet mutattál, te valál tanácsom ;
Ha az szent sátorhoz jártam, felem-társom,
Szívem, mindenezem, te valál tanítóm.
12. Illyentől hogy félnék, én szívem nem adta,
Ki most szegény főmet szidja és eladta.
Barátság törvényét ki meg sem gondolta,
Kézben az ártatlant adni így akarta.
13. Tartsa pokol őket, mint pokol népeket,
Tássa torkát az föld, úgy nyelje be őket ;
Mert szinte megrugtak minden jó erkölcsöt,
Tanácsba végeznek istentelenséget.
14. Ezekre hadammal most én nem térhetek ;
Mert nagyobb ügy indít, ki előtt elmenjek.
Illyen veszélyt rájok tölled azért kérek.
Kiáltásom szerint im' el is szaladék.
15. Teljes egy nap estig ezen mind könyörgék,
Reggel és dél közbe, estve mind így szólék,
Iszonyún rettegve én csaknem ordíték.
Az Úr rám tekinte — szívem csendesedék.

16. Keilából, úgy adá, békével szaladék.
Ellenségem hallván, ebbe megtartozék.
Hiszem, hogy angyalid hordoztak, őriztek;
Az király hadánál velem többen löttek.
17. Ezután is tudom, az Úr velem leszen,
Az mennyei bíró igaz törvént teszen:
Az királt megveri, ha jobbá nem leszen,
Iha Istent nem nézi, ha békés nem leszen.
18. Im lásd, sziligyeket¹ veszteni akarták;
Isten, barát, rokon, — azt meg sem gondolták.
Mig közöttök lakám, magokat mint adták.
Jótémetet hittem, hogy így meg szolgálják? . . .
19. Lány vala, mint az vaj és édes beszédek,
Mint egy olaj úgy, mint kedvemre, szép nyelvek.
De lám az szavokba vasat-tűzet töttek, —
Lám árulók voltak *az álnok pór népek*.
20. Az kiról nem tehetsz, azt bizd az Istenre,
Ha bűnnel nem bántod, úgy bizhatol benne.
Bizonnyal meghigyjed, rajtad leszen szeme;
Ügyedet felveszi, nem hagy el örökké.
21. Immár koporsójuk kész ellenségimnek,
Mert az vérre török csak félig sem élnek;
Álnok, kegyetlenek üdő előtt vesznek,
Ezt, Uram, megadod látni én szememnek.

*

22. Tökéletlen, álnok, hamis barát ellen,
Az jó tött felejtett *pór emberek ellen*,
Vérre töreködő kegyetlenek ellen,
Ötven ötöd ének így szól latrok ellen.

KANYARÓ FERENCZ.

¹ Szelid.

Egyháztörténelmi adatok.

CXLIII.

Mária Theresia vallásügyi rendelete.

A XVIII. században a katolikus hitre áttért főbb nemesek mindent elkövettek, hogy földjeiket vagy jobbágyaikat az új hitre magokkal vigyék. E szent buzgalom igen gyakran a templom s más egyházi javak erőszakos elfoglalásában nyilvánult. Az erdélyi kormányshoz e visszaélések meggátlására általános rendeletet ad ki 1752-ben; ugyanakkor tudatja, hogy a királyné a kath. ünnepeket országos ünnepekké teszi, mely napon a vásárok szüneteljenek s eltiltja a külföldről beköborló kalugerek befogadását az oláh községekbe és ekklézsiákba.

Szolgálunk Kegyelmeteknek Birák Uraim!

Érkezhén székünkben a Mtszgos Királyi Guberniumnak Commissiója, melyeknek per circulares promulgatiója parancsoltatik.

1-mo. Hogy bizonyos időtől fogva ezen hazában némely possesorok nem tekintve az Hazafiui tartozó edgyességre és szeretetre s Haza törvényére, tsak magok indulattjokból s autoritássokból hol egy, hol más szin alatt a közönséges békességet turbálják más Religión levő Templomoknak és Ecclesiasticus Fundusoknak erőszakos elfoglalásával, sőt még többeknek is elvételével fenyegetőznek. Mint-hogy pedig az illetén dolgok az Haza törvényével, nevezetesen az Approbata Const. Partis I. Tituli 1-mi Articulis 7-mo et 8-vo ellenkeznek: azért ezen Commissio tenora szerint adhortáltatnak mindenek, hogy Haza törvényén kívül magok autoritássokból való erőszakos occupatióktól, nevezetesen Templomok és Ecclesiasticus Fundusok és Parochiáknak a modò in posterum elfoglalásától szünyyenek. Kglmetek publikálja, ha hol efféle dolog mutatkozni kezdenék, mü nekünk Tiszteknak hírré tenni el ne mulassza.

2-do. Felséges Asszonyunk eö Felsége de 6-ta mensis Curent Költ Kglmes Rescriptumában parancsolja azt is, hogy ez Hazában Vasárnap és a Római chatolica Ecclesia bevett rendi szerint esni szokott Innepek méltó tiszteletben tartassanak, ezeken minden Helyiségekben áruk, mivek bolttjai, sátorai bezárva legyenek, vásárok megszünyjenek, et Omnia ea quae publicum Religionis Catholicae

cultum respiciunt, observentur. Mely szerint Publicálja Kglmetek ezt is minden rendeknek, ezen Felsőges Asszonyunk eö Felsőge parancsolatját is observálják, Vasárnap s Innepi napokra esni szokott Provincialis sokadalmokat, Vásárokat az következendő napokra transferálják, nem különben minden helyiségekben az Czégérek bevétettessenek, Táncz, musika, Ital megszünjék délelőtt való tizenegy óráig, keményen parancsoltatik.

3-tio. Tapasztaltatván ez Hazában bizonyos üdőtől fogván az is, hogy az oláh kösség alá s feljáró Caluger s más vándor Hiteőknek nem tsak helyt ad, hanem gyülekezetekben béviszi és tartja. Parancsolja azért eö Felsőge kemény büntetés alatt mind Tiszteknek, mind helységek birájinak, Esküttjeinek, hogy igen serény vigyázással legyenek s az hol olyan hitető vándorok találatnak, töstént megfogattassanak. Vevén ezért kegyelmetek ezen Circularisunkat, Falut gyütvén az egész Falu előtt felolvastassa, az indorsatio szerint hordozza és az fenn megirt parancsolatokat observálja és observáltassa, sub poena non observationis mandati irremissibiliter exigenda. Isten éltesse Kglmeteket.

Bethfalva 20. maji 1752.

Kglmeteknek jóakarói

Az vice tisztek.

A rendeleten kívül ez van írva:

Felsőges Királyné Asszonyunk Commissioja a Templomok és Ecclesiasticus Fundusok dolgáról.

Saját megjegyzésem. Tarcsafalvi Pálffy Zsigmond ezen időben Bethfalván lakott, minthogy ott birtokos volt. Ugyanekkor Kereszturfiuszék notariussa volt s így adta ki ezen rendeletet a tisztek nevében, Bethfalváról keltezve.

Ezen rendelet eredetije Tarcsafalván a Pálffy család levelei között van. Onnan közli

TARCSAFALVI PÁLFY GYÖRGY.

Magyarország közoktatásügye az 1900. évben.

Az a jelentés, a melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1900. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett, három részből áll. Az első magában foglalja a miniszter tulajdonképeni működéséről szóló jelentést, a második a közoktatásügy, egyházi és hitélet statisztikai ismertetését és a harmadik az előbbieket megvilágítására szolgáló statisztikai táblázatokat.

Az első részből kiemeljük a következőket.

Az országos közoktatásügyi tanácsot szervezeti munkálatok foglalták el. Felülvizsgálta az állami elemi tanító- és tanítónőképző intézetek, az állami felsőbb leányiskolák, állami felső nép- és polg. iskolai, tanító- és tanítónőképző intézetek tanítási tervét; javaslatot dolgozott ki az országos paedagogiai könyvtár és tanszermuzeum szervezetéről, elkészítette a népiskolai ifjúsági könyvtárak könyvjegyzékét, jelentést tett a népiskolai szemléltető képekről, javaslatokat készített az állami elemi tanítóképző intézetek tantervének életbeléptetéséről és tankönyveiről, a felsőbb leányiskolai tanítónők qualificatiojáról.

A felső oktatás terén a budapesti tud. egyetemen a tandíj és a tanári illetmények kérdése rendeztetett. A jogi és orvosi vizsgálati rendben bizonyos régóta érzett hibák megszűntek. A kolozsvári tud. egyetem könyvtára új szabályzatot és útasítást nyert.

A középiskolai oktatás terén jelentős mozzanat, hogy a revideált tanítási terv életbelépésére a szükséges intézkedések megtörténtek. Megelégedéssel jelenti a miniszter, hogy az új tanítási tervek „minden rázkódás nélkül illeszkednek bele az iskola rendjébe“. Az ifjúság művészeti érzékének fejlesztésére szolgáltak a rendkívüli művészettörténeti előadások. A tandíj-szabályzatot a tanárok, tanítók gyermekeinek javára úgy módosította, hogy a gyermekek még az átlagos % átlépésével is tekintetbe vétessenek. A tanárképzés érdekében történt, hogy több tanárjelölt internatus állami segélyben részesült, több tanár és tanárjelölt külföldi úttazási ösztöndíjat kapott. A testi nevelés érdekeit megillető figyelemben részesítette; intézkedett, hogy a torna-versenyek nagyobb ünneppé rendeztessenek; behozta a kötelező játékdélutánokat. Tárgyalásokat folytatott a városokkal játékterek átengedése iránt, tornatanárok részére játéktanfolyamot rendeztetett. Nevezetes mozzanat a párisi nemzetközi kiállításon való részvétel, hol két elsőrendű kitüntetés (grand prix) nyert, egyet a fiu,- egyet a leányközépköztetésért.

A *népoktatás terén* 1895 ig inkább a belterjes műköedésre törekedtek, pedig „ha valahol, úgy a népoktatásnál az extensiv fejlődésnek az intensiv haladást meg kell vala előznie“. Mert valódi népoktatást csak elegendő számú iskolával és jól képzett tanítóssággal lehet elérni. Wlassics, többször kifejezte már, a párhuzamos törekvés híve: egyrészt a külső fejlesztésre, iskolák, tanítói állások szervezésére és szaporítására, másrészt az oktatási módok, tanítási tervek, iskolai administratio javítására törekedett. E czélból történtek a következő fontosabb intézkedései: szabályozta a tanfelügyelők iskolalátogatását, emelven az utazási átalányokat, ezek hatásköréből kivette a felsőbb leány, majd a felső kereskedelmi iskolákat; szaporította a tanfelügyelőségi személyzetet. Nagyobb belső változás az új tanítási terv, mely már közelebb kiadatik; továbbá a gazdasági ismétlő iskolák szervezése, melyekkel a népoktatást a gyakorlati élettel kívánta közelebbi kapcsolatba hozni s melyekről örömmel jelenti, hogy máris „mély gyökeret vertek a nép körében“. Sürgeti az ismétlő iskolázás valóságos keresztülvitelét. A vallás-erkölcsi nevelés egyik mozzanata, hogy a tanítók kötelessége lesz ezután a növendékeket templomba kísérni. Elvi jelentőségű döntés történt arra nézve, hogy a *tanító közhivatalnok*. A tanítóképzés színvonala évről-évre emelkedik. A tanítóképző intézeti tanárok a paedagogiai tárgyakat ezután az egyetemen fogják hallgatni. Az iparos tanoncziskolák újra szerveztettek; az alsófoku kereskedelmi iskolák új tanulási tervet és szervezetet nyertek. A budapesti állami felsőbb leányiskolához 2 éves gymnasiumi tanfolyam csatoltatott. Ezóta szerveztett leánygymnasium.

Ezek az utolsó öt év nevezetesebb intézkedései.

A *kisdedővás* terén a törvény végrehajtása sok nehézséggel jár, mert a községek már alig bírnak mindenféle közterhük mellett újabb óvóintézeteket szervezni és fentartani úgy, hogy az óvótörvény végrehajtásának további feladata egészen és kizárólag az állam támogatására van utalva. A *népoktatásra* vonatkozóan a rendeletek tengeréből kiemeljük azt, a mely a törvény által megkövetelt minimális szorgalmi idő megtartását, a gazdasági ismétlő iskolák teljes benépesítését, az iskolai ünnepek megtartását, ifjúsági és tanítói könyvtárak létesítését követeli és sürgeti. A tanítóvilág sorsát szíven viselő minisztert állítja előnkbe az az intézkedése, melylyel Budapesten és Kolozsvárt az egyetemek mellett tanítók, tanárok és általában a tanügyi téren működő egyének egyetemeken tanuló gyermekei számára internatusokat létesít „Tanítók Háza“ néven. Az első Budapesten már megkezdette működését; a másodiknak előkészítő munkálatai most folynak. Az 1893. évi XXVI. t.-cz. végrehajtása ügyében kiemeli a jelentés, hogy a 600 koronás minimumra ez ideig 433, a 800 koronás minimumra 4390 tanítói fizetés egészítettetett ki. Az állami elemi új iskolák szervezése ügyében jelentékeny haladásra és sikerekre mutathat rá. 1898-ban 200, 1899-ben is 200 új iskolát szervezett évenként 300 új tanítói állással úgy,

hogy most már az elemi népoktatás extensiv fejlődését egyedül az állami iskolák képviselik. Itt a népoktatási politikában egy nevezetes változást kell feljegyeznünk. Eddig az új állami iskolákat a vegyes lakosságú községek kapták; a tiszta magyar ajkú, de egyébként mindenféle köztelertől kimerült községek maradtak iskola nélkül, vagy legjobb esetben gyöngé, elmaradott és semmi tekintetben meg nem felelő iskolával. Még elég korán jött az a bolátás, hogy a magyarságot erősíteni kell. Mert nagyon sok olyan község van széles Magyarországon, hol a magyarságnak nemzetiségi és intellectualis felemelése más módon, mint állami elemi népiskolával el nem érhető. Az 1900 ban szervezett 148 iskola közül 46-ot tiszta magyar község kapott. Még mindig nem elég, de kezdetnek mindenesetre már örvendetes.

Az új elemi iskolák számának és jelentőségének növekedésével mind jobban kitűntek a *régi gondnoksági utasítás* hiányai és hézagai. A miniszter hálára kötelezte a tanítószágot azzal, hogy új gondnoksági utasítást adott, a melyben a gondnokság hatásköréből az iskolai oktatás szorosan vett szakszerű elbírálását kivette. S ez jól van így, mert a gondnokságok tagjai az esetek két harmad részében képzettségüknel fogva képtelenek arra, hogy a tanítót szorosan vett tanítói munkájában ellenőrizzék. Ezzel a tanítószágot egyik eddig állandó panaszának forrása megszűnt. A szellemi vezetés helyett a gondnokságoknak köteleességévé tétetett — egész helyesen — a dologi ügyek, szükségletek rendbentartása. A hatáskörök és teendők eme helyes elosztása alapján elvárja az új utasítás, hogy a tanító az egyéni teljes felelősség tudatában önálló, de mégis egységes eszmék által áthatott munkásságot fejt ki a nemzeti irányú nevelés érdekében.

Ha a miniszter megkívánja a tanítóktól, hogy erős hazafias érzülettel, igazi szakértelemmel és teljes társadalmi megbízhatósággal teljesítsék nagy és nehéz feladatukat, belátja, hogy e fokozott követeléseket csak úgy támaszthatjuk velök szemben, „ha igyekszünk anyagi helyzetüket társadalmi állásukhoz mért tisztességes megélhetés határáig biztosítani“. Érdekes lesz az 1901. évi állami költségvetés idevonatkozó egy pár adatát idejegyezni: van összesen 3350 állás. Ezek közül 50 állás 1400 koronával, 387 1200 koronával, 1850 1000 koronával, 1033 800 koronával.

Már a mult évi jelentésben jelezte, hogy *bérházakban* rosszul elhelyezett iskolák helyett új iskolai épületeket kell emelni. E czélra 5 millió kor. áll. rendelkezésére. Az 5 évre terjedő építkezés programját úgy állapította meg, hogy az 1901. évben a székesfőváros környékén levő nagy állami elemi iskolák kapjanak épületet. Fontos kulturális mozzanat iskola-épületeknek *magyar motívumokkal, magyar ornamentikával való tervezése*. Az első kísérletek (3 iskolánál: újpesti Lőrincz-utczai, máramaros-szigeti, beregszászi) igen szép eredménnyel jártak. Ezzel kíván az aesthetikai érzék nemzeti irányban való fejlesztéséhez hozzájárulni, hogy becsüljük meg eddig elhanyagolt ősi formáinkat.

Egyik kedves alkotása a miniszternek a *gazdasági ismétlő iskolák*. A mit ezekre nézve mond, méltó, hogy szó szerint ideiktassuk. „Kétségtelen, hogy minden egészséges kulturának a nép gazdasági életével kell összeszővődve lenni, avval közös talajból gyökerezni; viszont ez a kultúra, melynek ezélja a nép gazdasági felemelését is felölelni, hamar gyökeret ver és gyorsan fejlődik. Ebben van oka, hogy évről-évre a gazdasági ismétlő iskolák erős fellendüléséről van alkalman beszámolhatni, mert ezen intézményt, mint a nép általános miveltségének emelése mellett annak közigazdasági jóléte előmozdítására irányulót felismerve: egyaránt támogatja a nép, az iskola fenntartók és a tanítók ügybuzgósága. Így történetelt, hogy a gazdasági ismétlő iskolák száma négy év alatt majdnem másfélszerre emelkedett (1639), növendékeik száma pedig 196000 s 23 külön szaktanító intézet van a gazdasági ismétlő iskolák között“. Természetes, hogy ez iskolák tanítási terve, szervezete, tananyaga olyan, hogy a leánygyermek is a szükséges oktatásban részesülhetnek. Erre a célra aztán *tanítónőket* kell képezni, a kik a konyhakertészet, baromfityenyésztés, házi állatok gondozása, női kézimunka, háztartás és az egyes vidékek viszonyaihoz képest a megfelelő háziipar ágaiiban adnak oktatást. Ezek alapján bizvást remélhetjük, hogy „a gazdasági irányzatú oktatás fogja rövid idő alatt áthatni a szorosan vett népoktatást, abba életet, pezsgést és oly kultúrtevényt vivén be, mely minden paedagogiai eszköznél hatalmasabb erővel fogja az iskolát és szülői házat összekapcsolni, melynek hatása alatt a szellemi és anyagi jólét virágai fognak fakadni“.

A *felső népiskolák* száma állandóan apad, végleges megszűnésük csak idő kérdése már. A hol a viszonyok engedik, ott a közönség igényeit inkább kielégítő polgári iskolává alakulnak át.

A *polgári iskolák* ismét szaporodtak. A polgári iskola kérdése hova-tovább nagyobb figyelmet érdemel és nagyobb figyelemben is részesül. A polgári iskola reformjára nézve az országos közoktatási tanács azt az elvet állapította meg, hogy két tagozatból — a négy osztályú polgári iskolából és a három évfolyamú felső polgári iskolából fog állani. Hogy az egyéves önkéntességi kedvezményt és a megfelelő közszolgálati ágakra való minősítést megkapja, melynek érdekében tárgyalások folynak, az érdeke a közép- s különösen a gymnasiumi oktatásnak is. Mert ez utóbbi iskola így megszabadul sok oda nem való elemtől s kitüzött ezélját annál sikeresebben munkálhatja.

A *tanítóképző intézetek* érdekében tett két nagyfontosságú intézkedésről kell megemlékeznünk. Egyik az év folyamán kibocsátott új *rendtartás*, a melynek egyik alapelve az, hogy a tanítóképző intézet *szakiskola*, de egyúttal *nevelő intézet* is. Mint szakiskolának feladata az, hogy azokra a jellembeli tulajdonságokra, miveltségre és ismeretekre fordítsa gondját, melyekre a leendő tanítónak az iskolában és a társadalomban legnagyobb szüksége van; mint nevelő intézet pedig a családot választja mintaképvül s így állapítja meg

nevelési eszközeit, nevelési rendjét. Ez a nevelői munka teljesen a tanári testületre nehezedik.

Ehhez képest az *igazgató tanácsok* hatásköréből kivéttetik a szorosabb értelemben vett iskolai munkásság vezetése és ellenőrzése s csak a gazdasági és súlyosabb fegyelmi ügyek vezetése marad teendőjéül; ennek következménye aztán, hogy az igazgató és tanárok jog- és hatásköre meglehetősen kitérített. A tanképesítő *vizsgálat rendje* is revisio alá vétetett s e szerint a vizsgálat súlypontja a hazai vonatkozású és a néptanítói hivatás szempontjából gyakorlati fontosságú tárgyakra esik. Nagy jelentőségű lesz még az új tanítási terv életbeléptetése is, a melyhez a szükséges előmunkálatok már mind megtörténtek. Az *óvónőképzésnél* veszedelmes bajként jelentkezett a *túltermelés*, ezért három ilyen intézet tanítónőképző intézetté alakítottatott át. Azonban, úgy tetszik nekünk, hogy e téren is, ha eddig nem is jelentkezett, be fog állani nemsokára a túltermelés, a mi egy nagyon veszedelmes társadalmi bajjá nőheti ki magát. Olyan kérdés ez, mely megérdemli a legodaadóbb figyelmet.

A *kereskedelmi szakoktatás* terén jelentősebb mozzanat, hogy a felső kereskedelmi iskolák részére főigazgatói állás szerveztetett; továbbá az országos ipari és kereskedelmi oktatási tanács is, mely véleményező és tanácsadó közege a kereskedelmi és közoktatási kormányzatnak. Egy rendelet megállapítja azokat a feltételeket, a melyek mellett kereskedelmi *akademiák* szervezhetők. Ilyen jelenleg csak egy van Budapesten, a kolozsvári kifejlesztése még tárgyalás alatt áll. A *nőnevelés* és női életpályák szaporítása czéljából történt 1888-ban a *női kereskedelmi tanfolyamok* szervezése, azonban szükséges volt e tanfolyamok engedélyezésének korlátozása.

A *felsőbb leányiskolák* életében legfontosabb a tanítási terv reformja. E szerint a felsőbb leányiskola „középiszkolai jellegű intézet”, egységes tanfolyamú, hat osztályú intézet minden tagozás és elágazás nélkül; czélja az, hogy a fiu-középiszkolák módjára általános műveltséget adjon növendékeinek, a miben a gyakorlati irányú polgári leányiskolától és az egyetemre előkészítő 8 osztályú leánygymnasiumtól egyaránt különbözik. Főszűly az irodalmi és történeti tanításra helyezendő. Az új tanítási terv előnyét a jelentés abban látja, hogy az iskola eddigi *tagoltságát* megszünteti és a nemzeti irányt jobban érvényre juttatja. A *gyógypaedagogia* terén is örvedetes haladás jecit láthatjuk, bár még mindig nagy a száma nálunk azoknak a fogyatékos érzékűeknek, a kik oktatásban nem részesülnek.

A jelentés második része az ország *közoktatásügyének, egyházi és hitéletének statisztikai ismertetését* adja. E részből a következő adatokat közöljük.

Az összes óvóintézetek száma 2570 volt, 79-el több a múlt évinél. 2251-ben (90·03%) kizárólag magyar a foglalkoztatási nyelv; 215-ben vegyes, 104-ben (3·25%) a magyar nyelvet nem használták. Az alkalmazottak száma 2656; 46-nak nincs oklevele; magyarul nem tudó óvók száma 26. Óvóköteles 271.430; ezek közül óvásban

részesült 224.123 (82·58%), múlt évben az arányszám (84·6%) kedvezőbb volt. Összes fentartási költség 2,527.104 k.-t tett, emelkedés a múlt évihez képest 176.364 k.

A népiskolai tankötelesek száma 2,936.750, a megelőző évinél 23076-tal több. Iskolába járt 2,384.122 gyermek, vagyis 81·18%; múlt évi arányszám 80·86%. Középiszkolába járt 38.653 tanköteles, köztük 225 leány. *Anyanyelv* szerint a horvát tanulók száma 5154-gyel, a ruthéneké 1074-gyel apadt, a németeké változatlan, a többieké mind emelkedett, legnagyobb számban (16.770) a magyar. Fájdalom azonban, hogy a *magyar tankötelesek közül csak 85·10% jár iskolába*, a tótok közül 87·23%, a németek közül 90·85%.

Az iskolába járók számát *tankerületenként* vizsgálva az egyetlen megye, melyben az iskolába járók száma a tanköteleseknek még felét sem teszi, Máramarosmegye (42·37%). 90%-ot meghaladja 15 megyében; *a tankötelesség végrehajtása épen az erdélyi részekben sikerült legkevésbé!* *Hitfelekezetek* szerint a tankötelesek közül aránylag legtöbb (91·75%) ág hitvallású járt iskolába, *azután jönnek az unitáriusok* (88·91%), róm. kath. 86·42%, ev. ref. 84·52%, zsidók 83·04%-kal; a görög keletiek (66·03%), még inkább a gör. kath. (63·19%) nagyon hátra állanak. A különféle jellegű iskolák látogatottságáról szóló kimutatásban az unitárius felekezeti elemi iskolákról nincs kimutatás; a mi mindenestre hiány, s alkalmas arra, hogy alapos kételyt támaszson a statisztikai adatok megbízhatósága felől. A népiskolák összes száma 17,048; a legjelentékenyebb emelkedés az állami népiskolákra esik. Emelkedés az iskolák számában csak a róm. kath.-nál (33) és a görög keletiekénél (3) van; a többi felekezeteknél ellenben esés. *Az unitárius elemi iskolák száma 38-ról 36-ra apadt.* Tisztán magyar tannyelvű iskola 10.325 (60·56%), 1895-ben volt 9693; így a haladás bár jelentékeny, még sem mondható egészen kielégítőnek, ha hozzá veszzük ehhez még, hogy 1521 *azon iskoláknak a száma, a melyekben nem tanították kellő sikerrel a magyar nyelvet.* A tanítók száma 28.629 volt, az előző évinél 672 vel több, *em lkedés 1895-től 2233.* „Ez az emelkedés az iskolák, tantermek, valamint a tényleg iskolába járók számának emelkedésénél jobban bizonyítja, hogy a népoktatás az utolsó 5 év alatt mily hatalmasan fejlődött“. A magyarul tudó tanítók százaléka 1895-ben 92·69%, a magyarul keveset tudóké 4·9%, semmit sem tudóké 2·5%. 1900-ban tökéletesen tudott magyarul 93·85%, keveset tudott 4·60%, semmit sem tudott 1·55%. Tehát a magyarul nem tudó tanítók száma megapadt, a magyarul tökéletesen tudóké 2778-czal emelkedett. A tantermek száma 434 el emelkedett. Az elemi iskolák *anyagi* viszonyairól is részletes kimutatás olvasható; itt az emelkedés állandó és örvendetes jelenség. A részleteket azonban meliőznünk kell. A felső népiskolák száma (27) fokozatosan apad, ellenben a polgári iskolák folytonosan szaporodnak. Polgári iskola volt 296, a múlt évinél 8-czal több. A fiatanulók száma 18.373, öt év alatt szaporodás 3581, utolsó év alatt 914. A leánytanulók

száma 25,129, öt év alatt szaporodás 7355, utolsó év alatt 1254. A polgári iskolai tanítók száma 2232, szaporodás egy év alatt 89. *Felsőbb leányiskolák* száma 27, internatus volt 19-ben; ezekben 698 leány nyert teljes ellátást és nevelést. A növendékek száma 4902, emelkedés az előző évihez csak 43. A csekély emelkedés onnan van, hogy az intézetek általában túltömöttek, és így a növendékek száma csak az intézetek számának emelésével gyarapodhatik. Tanárok száma 385, *41-gyel kevesebb, mint a múlt évben*, a mely apadás onnan van, hogy 1899-ben még 104 óradijas tanár volt, 1900-ban csak 51. A *felső kereskedelmi iskolák* száma (37) változatlan; tanulók száma 5160, tanároké 393. *Tanítóképző intézetek* száma 81 volt, 4-gyel több a megelőző évinél; ezek közül 32 tanítónő- és 49 tanítóképző intézet; internatusa volt 58-nak. Tanárok száma 759, a múlt évinél 36-tal több; növendékek száma 8057, szaporodás egy év alatt 962, öt év alatt 3231 = 66·95%. Ez a szaporodás a már régebben észlelt tanítóhiányra tekintettel örvendetesnek mondható.

A *középiszkolákra* térve át, a magyar anyaországban a gymnasiumok száma 2-vel szaporodott, a reáliskoláké változatlan maradt. Van tehát 197 középiszkola (112 főgymnasium, 53 nem teljes gymnasium, 25 főreáliskola és 7 nem teljes reáliskola). 176-ban kizárólagos tan nyelv a magyar. A tanárok összes száma 3673; a szaporodás egy év alatt 117. A helyettes tanárok száma *aránytalanul* szaporodott, a mi az okleveles tanárok hiányára mutat. A tanulók száma a tanév végén 58022 volt, 1581-gyel több, mint a megelőző évben, *köztük 225 leány*. Az emelkedés a gymnasiumoknál sokkal nagyobb. Feltűnő az ismétlők nagy száma az I. és V. osztályban és a kevés ismétlő a VIII. osztályban. A magyar anyanyelvű tanulók arányszáma 1895-ben 73·64%, 1900-ban 76·06%. Felekezetek szerint legnagyobb az arányszáma az izraelitáknak az összes népességhez. *Előmenetel* tekintetében általános jeles tanuló volt 3619 = 6·23%, általános jó 10129 = 17·45%, minden tantárgyból legalább elégséges volt 31.373 = 53·89%, elégtelen volt 12.901 = 22·43%. (Meg nem állhatom, hogy a kolozsvári unitárius főgymnasium tanulóinak előmeneteli arányszámait ne közöljem: itt minden tárgyból jeles tanuló volt 23 = 7·1%, legalább jó 43 = 13·2%, legalább elégséges 174 = 53·9%, elégtelen 83 = 25·1%.) A görög pótló tanfolyam hallgatóinak száma évről-évre apad, jeléül annak, hogy ez a tanfolyam egy halva-született intézmény. Érettségi vizsgálatra jelentkezett 3823, szóbelire bocsátott 3658 tanuló. Az országos nőképző egyesület budapesti leánygymnasiumában 1900-ban tartatott első ízben érettségi vizsga. Bizonyítványt nyert 22 leány. Hányan jelentkeztek, arról nem szól a jelentés.

Felső tanintézet volt 59, 2-vel kevesebb, mint a megelőző évben. 912 tanár, a téli félévben 11.560, a nyáriban 10.567 tanuló. *Az unitárius, róm. kath. és izraelita vallású felső tanintézeti tanulók száma szaporodott*, a többi hitfelekezetűeké apadt. 1896-ban a nőhallgatók száma 1, 1899-ben 18, 1900-ban 36.

Az *egyházi és hitéletre* vonatkozólag „az egyházpolitikai törvények” hatásakép érdekes adatokat olvashatunk. 1900-ban a vallásfelekezetek kötelékéből 1346-an léptek ki, 15-tel kevesebben, mint 1899-ben. A görög keleti egyházból 544-en, az ág. hitv. 358-an, ev. ref.-ból 290-en, a róm. kath. egyházból 145-ön léptek ki. Ha a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény életbelépése óta eltelt 5 évet vesszük, akkor legnagyobb a vesztesége az ev. reformátusoknak (4983); a gör. keletieké 3894, a róm. katolikusoké 2866, ág. evangélikusoké 2195, gör. katolikusoké 145, *unitáriusoké 6*, izraelitáké 67. Kedvezőtlenek azonban a keresztelesek tekintetében reánk vonatkozó adatok. Az újszülötteknek a róm. katolikusoknál 99·98% a, a görög katolikusoknál 97·42% a, a gör. keletieknél 96·31%-a, ág. hitv. ev.-nál 98%-a, ev. ref.-nál 97·54%-a, *unitáriusoknál csak 82·02%-a kereszteltetett meg.* Ez alighanem a keresztelesek halasztásából származik. A tisztán egy felekezetűek közt kötött házasságokat tekintve, a róm. katolikusoknál a házasulók 97·62%-a, a görög katolikusoknál 96·72%-a, a görög keletieknél 88·36%-a, az ág. hitv. evangélikusoknál 96·97%-a, az ev. reformátusoknál 95·34%-a részesült egyházi áldásban; *az unitárius lelkészek pedig egygyel több tiszta házasságot áldottak meg, mint a mennyi tiszta unitárius házasság az állami anyakönyvvezetők előtt kötöttet.* Ennek magyarázata az lehet, hogy az előző év végén kötött házasságok közül egy csak 1900-ban áldatott meg egyháziilag. Az *áttérési mozgalmakat* tekintve, nyereségük csak a róm. és görög katolikusoknak volt; *a többi felekezetek mérlege veszteséggel záródik.* Szomorú adata a jelentésnek, hogy „a magyar nyelv az istentiszteletnél a ref. és unitárius egyház kivételével kisebb arányban szerepel, mint a minő arány a magyarságnak az egyes hitfelekezetek összes népességében való egyszerű számbeli súlyának megfelelne.”

DR. GÁL KELEMEN.

Árkosi Benkő Mihályné,

szül. Fekete Matild koporsójánál.¹

Isten! életnek örök Ura, mi Atyánk! megrendült kebellem állunk előtted, fájó érzéseink keresik szent egeidet, mert gyászt borítottál e házra; megrendült kebellem állunk előtted, mert ránk szakadt a bánat, mint terhes felleg, mert oh itt végig tombolt, tobzódva tombolt végig a kérlelhetlen enyészet.

Sorsunk változhatatlan hatalma! éreznünk kell kicsinységünket, érezteti rettenetes hatalmát törvényed. Ah! tudjuk, hogy el kell múlni. Oh de egy-egy elmulásban, mintha mind egyesülnének romboló erői a természetnek. Ah nem a virág elhervadása, nem csöndes elenyészítő lehellet, nem az őszi napsugár szelid fogyása, halványuló árnya egy-egy életnek elmulása; hanem az elemek harcza, melyet bőszi viaskodással vínak, egymás ellen támadva újra és újra tűz vulkánja és víznek árja.

Megrendült kebellem állunk előtted ez elmulás felett, s fájó érzéseink keresik szent egeidet; s fájdalmas érzések közt teszünk tisztességet, szentelünk emlékezetet elköltözött neked.

. . . Néked! Egész lényed a boldogságra volt teremtve, egész lényed az életre. Virág nem virágozhatik a mezőben szebben, nem fejlődhetik nagyobb ékességgel, nagyobb teljességben, mint a milyen virág te voltál; szin gonddal ápolt virágon nem lehet pompásabb, mint a milyen ragyogó életszin előmlött rajtad. Egész lényed a boldogságra volt teremtve, egész lényed az életre! Szemekből nem sugározhatott több értelem, mint a milyennel te voltál megáldva; okosság alig lehetett nőnek inkább birtoka; akaratban erő több a tiednél; és kedvességben kedvesebb, kedélyben gazdagabb lehetett-e nálad?! Egész lényed boldogságra teremtve, egész lényed az életre! Szellem és természet, gyöngédség és ép egészségesség, e mesés vagyon mind tied.

¹ 1901. dec. 4-én. — Az elhunyt kolozsvári egyházközségünknek egyik jóltevője volt.

És tulajdonaidnak meg volt a magas értéke. Környezett szerető férj, körülvelt másoknak a tisztelete. A családban szeretet, becsülés a társadalomban; tieidnek szeretete, barátnőid szeretete kísérték, és tisztelete azoknak, a kik tőled távolabb állottak. Hajód az élet tengerén kedvező szeleken ringott. Ringott, ringott . . . mikor egyszerre feltámadtak a hullámok, s megcsapott a vész, és megrázott testednek utolsó izületéig. . . . A szeretet karjaira veszen, ah de hiába a Kárpátok fenyves illata, üde lég, puha ágy mindhiába; hiába áldozat, szerető anya, testvérek és rokonok ápolása hiába; hány, hány és végig dúl rajtad az elemek harca, míg az utolsó ár aztán elborit. . . .

Elborit, hogy megsirassanak azok, a kik téged oly nagyon szerettek; hogy könnyek hulljanak a szemekből, melyek reád büszkeséggel tekintettek; hogy megsirassanak azok, kiket te oly igazán szerettél, a kiknek boldogságáért áldoztál, éltél; hogy megsirasson férjed, az ő drága kincsét; hogy megsirasson anyád, első virágszálát; testvéreid, a felejthetlen testvért; nevelt fiad, a jó nevelő anyát; rokon, szerető rokonát; barátnő, jó barátját; hogy megsirassanak, a mi voltál nekik . . . *Matild!*

Isten! édes Atyánk! kihez fohászkodnánk, ki előtt jelenne meg a mi könyörgésünk, ha nem te előtted? Tégedet kérünk, jövel vigasztalásoddal, szent lelked erejével! Sok dolgot elrejtettél előlünk; a mi bizonyos: hogy a te törvényed örök mindenütt, mindenben, a fölkelő hajnalban és a viharnak zugásában, és annak teljesülni kell, úgy a mint van. Jövel vigasztalásoddal és a veszteséget szenvedetteknek adj enyhületet. Add vigasztalásul, hogy a kinek annyi szenvedését látták, immár többé nem szenved, nyugalomra tért. Add vigasztalásul a közrészvétet, melyet mindenek éreznek. És add vigasztalásul Atyánk! szent hitünk reményét. Hogyha nem volt balsam számára e földön, a fájdalomnak és bánatnak, a melyet hátrahagy, legyen balsama a hit vigasza: a szeretet nem mulik el. A szerető, jóltevő lélek megmarad itt a földön az emlékezetben és a mennyben az üdvben.

Az elköltözöttet fogadja kegyelmed. Fényeljék neki világosságod!

A hátramaradottakkal legyen gondviselésed, megtartásod!

Hallgass meg!

Mi Atyánk! stb.

PÉTERFI DÉNES.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

A kereszténység lényege. *Harnack Adolf*tól. (Das Wesen des Christentums Von Adolf Harnack. Leipzig, 1901. 189 l.). Mostanában alig keltett könyv nagyobb figyelmet, mint a Harnack Adolfé. 1900-ban jelent meg először, s azóta már mintegy öt kiadást ért. Azokat az előadásokat foglalja magában, melyekben a kereszténység lényegét ismertette a berlini egyetem hallgatói előtt. Oly nagy volt az érdeklődés előadásai iránt, hogy az összes facultasok tanulói sereglettek azokra. A mennyt a terem befogadni birt, annyian hallgatták előadásait, egy hallgató tudósítása szerint minden órán hatszázon felül, köztük angolok és amerikaiak szép számmal. E rendkívüli érdeklődés magyarázata: a tárgy fontossága, s az előadás lelkes és érthető, tiszta formája. Harnack Németországban és azon kívül ismert, nagyhirű tudós. Dogmatörténelme és más művei előzték meg e tanulmányait. Hallgatókat az író, a tudós és előadó egyaránt vonzott.

Szorosan történelmi alapon kereste a kereszténység lényegét s megállapította Jézus Krisztusban és az ő evangéliumában. „Az Istenországa és annak eljövetele“; „Isten az atya és az emberi lélek végtelen értéke“; „a jobb igazságosság és a szeretet parancsa“ — a Jézus evangéliumának főbb pontjai, e tartalmukban kimeríthetlenül gazdag gondolatok, e szépséges mondások és hasonlatok, a mélyeknek mindenike mögött ő áll, a kiből az evangélium eszméi valóság. Jézus Krisztus és az ő evangéliumának felmutatása, s az evangéliumnak az élet egyes nagy kérdéseire, az askesisre, szegénységre, jogra és aztán a Krisztustanra és az ismeretre való vonatkoztatása teszik a műnek főbb részét. Azonban éppen a történelmi szempontnál fogva nem szorítkozik csupán a Jézus saját szavaira és tetteire, hanem az ő hatalmas személyiségének a hatásait is vizsgálja. Vizsgálja közvetlen hatásait és a közítetteteket, az apostoli kort, az ő kereszténységet és az egész keresztény történelmet. Nehéz feladat, de teljesíti azt. A kereszténység főbb alakulásaiban, a katholicismusban, görög és római katholicismusban és a protestantismusban megtudja különböztetni azt, a mi lényeges, és azt a mi lényegtelen, a mindig maradandót és a változót, a benső magvat és a külső alakot. A mit műve első felében odaállított: Jézus Krisztus és az ő evange-

liuma mintegy tükör, a melyben meglátszanak, hogy mik a későbbi alakulásokban a valódi keresztény vonások, és mik azok, a melyek nem azok. E tükör a protestantismus kereszténységét mutatja a legtisztábbnak. A protestantismus a bensőség, a szellemiség, a lélekben és igazságban való imádás kiemelése és követése által legközelebb jön a Krisztus evangéliumához.

Harnackot elragadtatással hallgatták tanítványai és olvassák olvasói. Nem mind ugyan, mert a poroszországi orthodox protestans lelkészek gyűlése elítélte e könyvet, mely „a mi a szent írás és a történelem szerint a kereszténység lényeges része, háttérbe tolja“, valószínűleg az orthodox tan szerinti Krisztust; természetesen, hogy kárhóztathatja a hivatalos katholicismus is. De üdvözölhetik és üdvözik mindazok, kik nem pártszempontból ítélnék, kik szemlélni tudják Jézus történelmi személyiségét, azt a személyiséget, mely az evangéliumnak nem tárgya, hanem hatalma, ereje volt és ma is az, mely a keresztény életnek forrása volt és marad.

Fennebb egész terjedelmében közlünk e jeles műből egy részletet.

Péterfi D.

Szász Domokos egyházi beszédei két kötetben. I. köt. 176 l. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 1901. Néhai Szász Domokos erdélyi ref. püspök, kolozsvári lelkész egyházi beszédeit Szász Károly dunamelléki ref. püspök sajtó alá rendezte két kötetben, melyek közül most megjelent az I. kötet. A jeles szónok által mondott beszédek most újra élvezhetik azok, a kik őt szívesen hallgatták és azok is megismerhetik, a kiknek nem volt arra alkalmuk, hogy hallják. E beszédek a szertirásban való jártasságról és magas vallásosságról tanuskodnak. E beszédekből a protestans lelkészek sokat tanulhatnak, na mindjárt hitnézetük nem is összhangzik az azokban foglaltakkal. E kötet húsz beszédet tartalmaz.

Előfizetésre felhívás. Demeter Dénes homoródkarácsonyfalvi unitárius lelkész előfizetésre felhívást bocsátott ki a felnőtt ifjuság számára való munkára, melynek „konfirmatioi emléke“ lesz a címe. A munka martiusban jelenik meg. Ára 60 fillér, díszkötésben 1 kor. 20 fillér; az előfizetések Betegh Pál nyomdájához küldendő, Székely-Udvarhelyre.

„Az Eszme“ cz. folyóiratra hirdet előfizetést Bodnár Zsigmond egyetemi magántanár. A folyóirat a Bodnár bölcselmét ismerteti, mely szerint az emberiség hullámosan, körszerűleg halad a legszélsőbb idealismusból, vagyis az egységből a legnagyobb realismusba, azaz a legkülönállóbb individualismusba. A folyóirat kéthavonként jelenik meg. Ára 6 kor., előfizethetni 3 füzetre is 3 koronával. Az előfizetés Bodnár Zsigmond nevére Budapest, IX. ker. Erkel-u. 18. sz. küldendő.

KÜLÖNFÉLÉK.

Dr. Tiele, Németalföld egyik legnagyobb theologusa jan. 11-én, 71 éves korában bevégezte életét. 1830-ban született Leydenben. Eleinte lelkész volt, előbb Moordrechtben, azután Rotterdamban; 1873-ban a leydeni remonstrans seminarium tanárává választották és 1877-ben a leydeni egyetem egyik tanszékére nevezték ki. Vallástörténelmi, vallásbölcseleti tanulmányai európai hírnévé tették. Művei közül „A vallástörténelem alapvonalai“ angol nyelven is megjelent. 1896. és 1898-ban öt hívták meg Angolországba a Gifford-féle alapítványból rendezni szokott vallástudományi felolvasásokra, melyeket „Bevezetés a vallástudományba“ czímen két kötetben adott ki. Az egyiptomi, babyloni és persa vallásokról írott munkáit csak részben fordították le francia és angol nyelvre. De mindezek a művek nagyon értékesek, mint eredeti kutatásnak és tanulmánynak az eredményei. A remonstrans egyház iránti szeretetét mutatja különösen az, hogy egyetemi tanárkodása alatt is fentartotta összeköttetését a remonstransok seminariumával; sőt a mikor az egyetemtől hetvenéves kora következtében visszavonult, a remonstransoknál akkor se mondott le állásáról. Mint remonstrans, mint szabadelvű theologus az angol unitáriusokkal barátságos viszonyban volt és azoknak évi gyűlésein, dr. Kuenen tanártársával többször megjelent. 1875-ben egy ily alkalommal, mikor szerencsés volt a sorok írója ahhoz, hogy vele személyesen találkozék, a keresetlen magartartásu nemes férfit megismerje, meleg érdeklődést tanusított a magyar unitáriusok iránt is, kik a XVII. százévben a németalföldi remonstransokkal szoros összeköttetésben állottak. Tiele nevét a hol ismerték, mindenütt részvétellel fogadták halála hírére. Angolországban a „Times“ politikai nagy lap is rokonszenves sorokat szentelt a jeles tudósnek. Kegyelettel emlékezünk meg mi is ő róla.

Darányi Ignác minister, a dunamelléki ref egyházkerület most választott főgondnoka a lelkésznevelésről a következőleg nyilatkozott: „Meg vagyok győződve arról, hogy egyházunknak mindnyájunk által hön óhajtott felvirágzása első sorban attól függ: tudnak-e theo-

logiai akadémiáink kellő számú, magas műveltségű és apostoli buzgóságú lelkeseket kibocsátani és a gyülekezetek vezetésére sorompóba állítani? Én teljes erővel rajta leszek, hogy egyházkerületünkben a papnevelés minden tekintetben minél magasabb színvonalra emeltessék“.

A templomépitészettről. Közelebbről két figyelmet érdemlő munka jelent meg Németországban. Az egyik a Cornelius Gurlitt „*Kunstgeschichte*“-je Stuttgartban, a másik Muthesius „*Die neuere kirchliche Baukunst in England*“ című munkája Berlinben. Dr. Gurlitt drezdai építész előzőleg megírta „*Geschichte des Barockstils*“ és „*Die Kunst des 19. Jahrhunderts*“ című műveket és közreműködött Fritsch „*Der Kirchenbau des Protestantismus*“ (Berlin, 1893) cz. munkájában. E munkák tárgya nemcsak történelem, hanem egyszersmind törekvés arra, hogy a protestans templomnak megfelelő építészeti stylus állittassék meg. A templom ki kell hogy fejezze a vallási elvet. A protestans gyülekezet a szószék körül gyülekezik és az úrasztala körül. A protestans templomnak ez kell, hogy a központja legyen. A középkori gothikus stylusnak felújítása és módosítása Muthesius szerint kevésbé bizonyult szerencsésnek a protestans templom számára. Muthesius, kit a porosz közmuunkaügyi minister küldött Angolországba a templomépités tanulmányozására, előszeretettel viseltetik a disszenterek templomépitése iránt. Részünkről kevésbé szeretnők, hogy ha az angol disszenterek templomai mintául fogadtatnának el, mert azoknak egy része inkább a felolvasásra szánt terem benyomását teszi, semmint egy templomét. Spurgeon „*Tabernacle*“-je meg, mely néhány évvel ezelőtt a tűz martaléka lett, nem is felolvasásra való teremnek, hanem színháznak látszott. Hogy ha a gothikus kevésbé alkalmas, lehet találni más stylust, melylyel a protestans elvet inkább lehet kifejezésre juttatni. De a felolvasásra való terem templomépitési stylusnak nem fogadható el. De azok a régi templomok se, melyek minden stylust nélkülöznek. S éppen azért írjuk e sorokat, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy gyülekezeteink, ha új templomot akarnak építeni, ne építsék a régi mintára, ne építsék minden stylus nélkül; hanem forduljanak szakértő emberekhez, műépítészekhez, kik már a fentjelzett munkáknak, melyek rajzokkal és képekkel vannak ellátva, igen jó hasznát vehetik. Kisebb mértékben is lehet jó stylusban építeni. S az így alkotott művek aligha többbe kerülnek, mint a pótlásokra szorult házilag tervelt építések.

„**Szent István király intelmei**“ czímen forog 1738 óta közkezen egy obskurus középkori barátirat, melyhez Szent István királyunknak éppen annyi köze van, mint Szent Péternek vagy Szent Kleofás-

nak. Most „a magyar királyság és kereszténység kilenczszázados évfordulóján“ a kath. tudósok közlések e nevezetes intelmekre vonatkozó adatokat s beszámolnak a homályos és gyanús eredetre vonatkozó különféle vélekedéssel is. (Századok 1901. 922—990. l.) Olvasóink okulására közöljük a szentháromság tagadásáról szóló részletet, mely Engel történetírónk szerint sem vonatkozhatik a Szent István korára, mert ilyen szentháromságtagadók a nyugati egyházban csak a XI. sz. végén és a XII-dik százban léptek fel egyes skholasztikusok megjelenésével.

„Hidd és minden kételkedés nélkül valld a mindenható *Atyá-istent*, minden teremtménynek alkotóját; az ő egyszülött fiát, a mi Urunkat, *Jézust*, a ki az angyal üdvözlésére szűz Máriától született és az egész világ üdvösségeért a keresztfán szenvedett; a *szent Lelek*t, a ki a próféták, apostolok és evangelisták nyelvén szólott, a *tökéletes, feloszthatatlan és szeplőtelen egy istenséget*“.

Ime a Szent István király állítólagos hitvallása nem a katolikus dogmák szerint hangzik, hanem az unitárius szellemű első apostoli hitformával teljesen egy nyomon jár. Az obskurus középkori barát, ki ez intelmeket Szent István hitelére egybetákolta, következő megjegyzést fűz még az előadottakhoz:

„Ez a katolikus vallás, melyet — mint szent Athanáz mondja — ha valaki igazán és erősen nem hisz, nem üdvözülhet“.

Majd kiesve a fölvetett apostoli szerepből, intését ily inquisitori hangon folytatja:

„Ha alattvalóid közül valamikor akadnának olyanok, a kik a szent Háromságot fel akarnák osztani, vagy elvenni belőle, avagy hozzáadni valamit: tudd meg, hogy ezek az eretnokség fejének szolgálói s nem az egyház fiai. Az ilyeneket ne tápláld és ne védelmezd, hogy magad is barátjuknak és támogatójuknak színében ne tünjél föl; mert az ilyen emberek a szent vallás fiait is teljesen elrontják és a szent-egyháznak ezen új nyáját tönkreteszik és szétszórják. Hogy ez meg ne történjék, kiváló gondod legyen rá“.

Az itt felmutatott részt a XVIII. sz. folyamán Spangár András és jezsuita társai szives készséggel alkalmazták volna az unitáriusokra, de nyilvánvaló, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított kifejezések nem vonatkozhatnak azokra, a kiknek sohasem volt törekvésök, hogy a szent Háromságot „felosszák“ vagy „elvegyenek belőle“ avagy „hozzáadjanak valamit“. Az unitáriusok még csak szűz Mária tisztelétét sem toldják hozzá, mint katolikus feleink elég gyakran teszik; ők egy-

szerűen ignorálják a háromságot. S épen ezért nem is lehet őket igazság szerint szentháromság-tagadóknak nevezni, mert az unitáriusok tisztultabb vallási felfogása szerint soha sem létezett az a szentháromság; a sehol nem létezőt tagadni pedig merőben hiában valóság volna. Ezért vetették el őkink a nekik nem tetsző antitrinitarius elnevezést s alkották helyette az álláspontjukat hivebben kifejező unitárius nevet. Az unitáriusnak t. i. legkisebb gondja arra, hogy tagadja a háromságot, mi szerinte nem is létezik; ő annál sokkal határozottabban az Isten egységét vallja, a gyümölcstelen, pusztá tagadás helyett.

K. F.

Felekezetnélküliek. Az egyik fővárosi politikai lap e címen ezeket írja: 1896. október elsejétől kezdve a különböző vallásfelekezetek kötelékébe tartozó magyaroknak szabadságukban áll egyházuk kötelékéből kilépni s felekezeten kívülnek lenni. Mikor az erről szóló törvényt meghozták, minden egyházat félelem fogott el, mert mindegyik attól tartott, hogy hiveik száma megfogy. Ugy okoskodtak, hogy azok, a kik elégedetlenek, vagy a kik az egyházi adó fizetésétől szabadulni akarnak, hamarosan felekezetnélküliek lesznek s a vallástalanságot terjeszteni fogják. Azóta persze a félelem megszűnt s az egyházak belátták, hogy a törvény a különböző vallásfelekezeteknek észrevehető kárt nem okoz, mert az egyházukat elhagyók száma nemcsak nem növekedik, de apad is. Ezt bizonyítja a statisztikai kimutatás, a melyet a fővárosi tanács jogügyi osztálya készített s a mely arról számol be, hogy Budapest területén 1896. óta hány ember lépett a felekezeten kívül élők közé. E kimutatás szerint 1896-ban 58, 1897-ben 17, 1898-ban 67, 1899-ben 46, 1900-ban 42, 1901-ben pedig 36 budapesti lakos hagyta el egyházát. Ha most már tekintetbe vesszük, hogy az emberek a fővárosban kevésbé vallásosak, s hogy itt ragaszkodnak legkevésbé az egyházakhoz: nyomban tisztában vagyunk azzal, hogy a számok nem aggasztók. Különösen pedig nem akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy 1898. óta a felekezetnélküliek száma következetesen apad. Nem lesz érdektelen arról is szólni, hogy a mult esztendő folyama alatt felekezetnélkülivé lett 36 budapesti magyar milyen egyházat hagyott cserben. Első sorban is azt konstatáljuk, hogy a görög katolikusok, görög keletiek és unitáriusok között egy sem akadt olyan, a ki vallásfelekezetéből kilépett volna. Felekezetnélküli lett 22 római katolikus, 6 lutheránus, 2 református és 6 zsidó. A felekezethez nem tartozók között tehát legtöbb a római katolikus, még pedig úgy a férfiak, mint a nők tekintetében is.

Franciaországban a megindult protestans mozgalom folyton terjed. A prótestantismus Dél-Franciaországot, mely a nautès-i rendelet visszavonása előtt túlnyomólag protestans volt, így látszik, vissza fogja hódítani. Közelebbről Gers megyében százan felül tértek át a protestans hitre, követve Bonnet papot, ki Mindszentek napján a szószékről jelentette ki elhatározását. Bonnet más két lelkészszel, kik csakugyan a róm. kath. egyházból tértek ki, egy hónap alatt több helyt prédikált és szaporította a protestansok számát.

Oroszországban a vallási türelem kiterjesztését egyesek és testületek már többször megkísérlették. De az ily kísérletek még mindig erős ellenőrzésre találnak. Most egy gyűlésen szóba jött, hogy a kormányhoz intézzenek kérést az iránt, hogy a vallásügyi törvényeket szelidítse és ne büntesse vallásukért azokat, kik nem tartoznak a hivatalos egyházhhoz. Már ez elég volt arra, hogy az orosz sajtóban a legélesebb vitát idézze fel. Hogy mennyire szigoruak az Orosz birodalomban a vallási törvények, mutatja a St.-Péttersburgban megjelenő „Novosti“ cz. lap közlése: 1. A birodalomban lakó polgárok és idegenek, kik születés vagy önkéntes csatlakozás következtében az uralkodó egyházhhoz tartoznak, szabadon vallhatják hitüket és annak szertartásait saját nyelvükön szabadon gyakorolhatják. A vallásgyakorlat szabadsága nem csak az orthodox keresztényekre terjed ki, hanem a római katolikusokra, protestansokra, zsidókra és mohamedánokra, sőt még a pogányokra is. 2. De mindenkinek atyái hitével és törvényével egyezőleg kell Istent imádni. A hitet megcserélni, egyik egyházból a másikba áttérni szigoru büntetés terhe alatt tilos. Valakit abból az egyházból, a melyben született, egy másikba áttéríteni hasonlóan tilos és azt büntetik, kivéve, ha a belügyminister, a kinek arra joga van, az áttérésre az engedélyt megadta. De a hivatalos egyház mindezekről a megszorításoktól ment. A hivatalos egyház bármely hitből térithet és vehet fel kebelébe tagokat a nélkül, hogy büntetésnek lenne alávetve. 3. Felekezetenélküliséget vallani és terjesztetni tilos. — Az oroszok egy része úgy látszik, attól tart, hogy e törvények szelidítésével vagy eltörlésével az orosz nemzet egyesítő erejét semmisítenék meg. Mindazonáltal politikai körökben is már kezd az a nézet tért nyerni, hogy vallási dolgokban a lelkiismereti szabadság a czél, a melyre törekedni kell. De a legnagyobb óvatossággal. Az idézett törvénynek főleg a második pontja az, a melynek némi változtatására gondolnak.

Az afrikai csatatéren január hóban elesettek és elpusztultak között ott van a manchesteri theol. intézet tudós igazgatójának, Gordon Sándornak is a fia. A Gordon nevet viselő családok sok jeles munkást és bátor katonát adtak hazájuknak. Gordon Sándor barátunk fiai közül az egyik, *Gordon Ritchie* a harezterre vágott és sajnos, ott is pusztult el január 10-én, Mafekingben betegség következtében, 26 éves korában.

A magyar tanítótság egy kiváló tagját veszítette el *Benedek Samu* elhunytával. Pályáját 1857-ben Brassóban kezdte a ref. elemi iskolában; azután tanítóskodott Közép-Ajtán és Sepsí-Szt.-Györgyön. 1872-ben nevezték ki a kolozsvári állami tanítóképző intézet gyakorló iskolájának tanítójává, később egyszersmind képezdei segédtanárrá, s mint ilyen működött élete végéig. Iskolamester volt a szó legjobb értelmében, kit példányul vehettek a tanítótságra készülő ifjak. Tanítóink közül sokan bizonyára kegyelettel emlékeznek róla, és azok is, a kik őt, mint embert ismerték és becsülték.

Gyászhirek: *Ó-tordai Weress Károly* nyug. kir. törv.-széki bíró, 1848/49. honvédőrmester, egyh. tanácsos febr. 3-án Tordán, életének 74-ik, özvegységének 6-ik évében megszűnt élni. Vaska Ilona, Kis Tamásné, Vaska Béla és családja, mint rokonok és sok jóbarát fájjalja elvesztését.

Nagy Lajos árkosi unitárius lelkész jan. 18-án, életének 30-ik, boldog házasságának 1-ső évében elhalálozott. Nagy Mózes nagysolymosi lelkész édes fiát, Nagy Béla bethlenszentmiklósi lelkész kedves testvérét, s az egyházközség buzgó lelkipásztorát gyászolja az elhunytban. — Fekete József iszlói unitárius lelkészt érzékeny vesztés érte 1 éves leánya, *Juliska* halálában.

Várfalvi Nagy Elemér, néhai dr. Nagy János, történettudós fia, kir. törv.-széki joggyakornok, széppreményű ifjú ember febr. 3-án, életének 23-ik évében, sokunknak fájdalomára rövid betegség után meghalt.

ARANYKÖNYV.

Az „Ezredéves Emlékalapra“-ra tett kegyes adományok.

(25-dik közlemény.)

275. Sebes Pál, nyug. min. tanácsos Budapest..	100 kor.	— fill.
276. „Ker. Hittudomány“ című mű jövedelméből	10 „	46 „
277. Báró P. Horváth Kálmán főgondnok Kolozsvár (6 szor)	100 „	— „
278. Jóvá irt kamatok 1/2 évre	168 „	16 „
279. Demeter Dénes lelk. és neje Barabás Emma H.-Karácsonfalva	8 „	— „
280. Sárosi József lelkész Csókfalva (2-szor).....	5 „	— „
281. Végh Mihály „ Rava (2-szor)	5 „	— „
282. Dombi János „ H.-Szt.-Márton.....	3 „	— „
283. Györfi István H.-Szt.-Márton	1 „	— „
284. Göncz Károly lelkész Szt.-Miklós	5 „	— „

Összesen..... 405 kor. 62 fill.

Az előbbi 24 közl. összege....6675 „ 07 „

Együtt....7080 kor. 69 fill.

Midőn ez adományokat köszönetem mellett nyilvánosan nyugtázom, nem tehetem, hogy ne közöljek egy pár sort azon levélből, a mely mellett Demeter Dénes lelkész a fia adományát hozzám beküldötte: „Sokat vettem egyházamtól“ — írja nevezett l. — „mely úgy szólva, keblén nevelt, és dajkált, gondolom, hogy kötelesség-ebből valamit így is visszafizetni, kicsiny, csekély az összeg, tegye azonban becsesebbé, értékesebbé az akarat és készség, mely parancsolja adni“. Én ennél többet mondani buzdításul ez alapítvány érdekében a további adakozásra, nem tudok.

Kolozsvárt, 1902. februárius hó 10.

FERENCZ JÓZSEF,
unitár. püspök.

Adakozások a Sepsi-Szent-Györgyön építendő unitárius templom-alapra.

(Tizenhetedik közlemény.)

A lelkész kezéhez: Mélt. Báró P. Horváth Kálmán főgondnok ur Mélt. és Főt. Ferencz József püspök ur útján 50 kor.

Barabás Elek hitrokon gyűjtőkönyvének.

Alsó-Rákos: Begyűlt gabona ára 3 kor, Bibó László, Lánecz János, Gáspár András, Unitár-egyház, Pneámánn 1—1 kor., Benkő Ferencz ref. pap 80 fill., Huszár András 50 fill., Magoló Mihály, Antal József, Antal Zsigmond, Antal Mihály, Bedő József, Gábor Lajos, Gállei Gizella, Süttö Ferencz, Szőcs Mihály alsó, Nemes Mihály 40—40 fill., Antal István, Nemes Mihály, Antal János, Antal Zsigmond, Szakács Zsigmond, Hirschfeld József, Zsigmond Mihály, Gáspár István, Gáspár Mihály, Szabó Zsigmond, Rákosi István, Rákosi Mihály id., Dániel István 20—20 fill., Nemes János, Antal András, Gáspár Mózes 30—30 fill., összesen : 16 kor. 80 fill.

Datk: Begyűlt gabona ára 4 kor., Szabó Mózes 1 kor., Kalos István, Jankó Mihály, Hirschfeld Lipót, Kalos Tamás, Marczai István 40—40 fill., Kalos István, Karácson Mózes, Boga Mihály, Tóth János, Szentdavid József, Both Jánosné, Kalos József, Kalos Mihály 20—20 fill., összesen : 8 kor. 60 fill.

Héviz: Begyűlt gabona ára 5 kor. 20 fill., Osváth Gábor esperes, Walenta Gusztáv 2—2 kor., Incze Zsigmond 1 kor., Zoltán Miklós 50 fill., Ugrai József, Bartha István, Mózes Ferencz, Mester József, Biró György 40—40 fill., Steiner Lázár, Ugrai Márton, Kató Sámuel, Lukács József, Kádár Mihály, olvashatatlan, Szász Mihály, Szakács Márton, Máté Máté, Mózes Róza, Imreh János 20—20 fill., összesen : 14 kor. 90 fill.

Homoród: Koronki János 2 kor., Ullrich Lajos, Gerlei Zsigmond, Imreh Sándor 1—1 kor., összesen : 5 kor.

Segesvár: Olvashatatlan, I. B., N. N. 2—2 kor., Görög Károly, Reznek Károly, Filep Ilonka, Kovács Sándor, Tegze, Hennes István, Eisenlohr Ulrik, Tana Gyula, Márkos András, György Árpád, Kénosy István, I. H. Weber 1—1 kor., Petrovits, M. G. S., Aichelburg, I. G., N. N. 60—60 fill., Fink Ernő, V. V. H. 50—50 fill., Bedő Sándor 2 kor., Rehner Frigyes, Fejér Imre, Csulak Lajos, Lingner, V. R., Jakabfi József, Barabás Anna, F. Sch. 40—40 fill., olvashatatlan 20 fill., összesen : 25 kor. 80 fill.

Medgyes: Árkosi Mihály Károly 4 kor., Dr. Novák Rezső, Jakab Imre, Szalkay Vilmos, Demeter Károly 2—2 kor., Ritter Sámuel, Szontos Domokos, Ambrózi Mihály, Kaczky Ágoston, Edényi Károly, Israel, Bartha Ferencz 1—1 kor., Vitályos Lajosné 80 fill., Szabó L. 60 fill., R. 40 fill., Grünfeld, olvashatatlan, N. N., N. N. 20—20 fill., összesen : 21 kor. 80 fill.

E közlemény összege	142 kor. 90 fillér.
Az 1—16 „ „	2031 kor. 32 fillér.
Együtt	2174 kor. 22 fillér.

Sepsi-Szent-György, 1902. januárius hó.

PÁLL SÁNDOR, s. k.
egyh. gondnok.

JÓZSEF LAJOS, s. k.
telkész.